

Taittiriya Bhashya tika

२५ भा. ६. २४

तैत्तिरीयभाष्यटीका आनंदगिरिप्रणीता प्रारभ्यते

890

श्रीगणेशाय नमः। यत्प्रकाशसुखमिदं यन्नेण प्रकाशितं। विवर्तते तत्रैव तस्या मादृश्यं निर्भयं। यजुर्वेदशाखा मेदते तिसरीयकोपनिषदं व्याचिरव्यासु
 र्भगवान् भाष्यकारस्तत्प्रतिपाद्यं ब्रह्मजगज्जन्मादिकारणत्वेन तदस्य लक्षणेन मंदमतीन्द्रप्रतिसामान्येनोपलक्षितं सत्यज्ञानादिना च स्वरूपलक्षणेन विशेष
 तो विनिश्चितं नमस्काररूपेण संक्षेपतो दर्शयति। यस्मात्ज्ञातमिति। निमित्तोपादानत्वयोः पंचम्याः साधारण्यादुभयविधमधिकारणत्वमिह विवक्षितं कार्यवि
 लयस्य प्रकृतावेव नियतत्वात् विशेषतः प्रकृतित्वमाह। यस्मिन्नेव चेति कार्यधारणस्य निमित्तेऽपि चर्मदोषप्रसिद्धत्वात् साधारणकारणत्वमाह। येनेति। ज्ञाना
 त्मन इति स्वरूपलक्षणसूचनं। गुरुभक्तेर्विद्याप्राप्तावंतरंगसाधनत्वं व्यापयितुं गुरुत्वात्प्राप्तमिति। येनेति। पदानि च वाक्यानि च प्रमाणां चानुमानादितद्वि
 चनेन व्याख्याता इत्यर्थः। विकीर्षितं निर्दिशति। ते तिसरीयकेति। व्युत्पन्नस्य पदेभ्य एव पदार्थस्मृति संभवात् पदस्मारितपदार्थानां संसर्गस्यैव वाक्यार्थत्वा
 त्सर्वकारणोपनिषत्तात्पर्यस्य निरूपितत्वाच्च व्यर्थः। एष कृत्वा व्याख्यानं भद्रत्याशं कथाह। विस्मयार्थेति। मंदमतीन्द्रा स्वत एव निशेषपदार्थस्मरणसंभ
 वादुपनिषद्गतनिःशेषपदार्थानां निःसंशयं ज्ञानेये रोचयते तेषामुपकारार्थेत्यर्थः। कर्मविचारेणोपोपनिषदागतार्थत्वादुपनिषत्प्रयोजनस्य निःशे
 यस्य कर्मभ्य एव संभवात् एष कृत्वा व्याख्यानं भद्रत्याशं कामपनेतुं कर्मकांडार्थमाह। नित्यानीति। अथातो धर्मजिज्ञासेति जैमिनिना धर्मग्रह
 णेन सिद्धवस्तुविचारस्य पयुर्दस्तत्वात् नोपनिषदागतार्थत्वमित्यर्थः। नानि कर्माणि संचित्तदुरितक्षयार्थानि धर्मेण पापमपजुहतीति श्रुतेर्न निःशे
 यसार्थो निस्वर्गकामः पशुकाम इति वनोक्षकामोदः कुर्यादित्यश्रवणततः संसार एव कर्मणां फलमित्यर्थः। कर्मकांडार्थमुक्त्वा तत्रो विचारितमुपनिष

न केवलं जीवतो वश्यकर्तव्या न्यधिगतानि फलार्थिनो काम्यानि च न तान्यपि निःश्रेयसार्थानि १

दर्थमाहात्म्यमीमिति। कर्मणोपादानेनुष्ठानेयेहेतुस्तन्निवृत्त्यर्थं ब्रह्मविद्यास्मिन् ग्रंथे प्रारम्भतेऽतः सनिदानकर्मोन्मूलनार्थत्वादुपनिषदः कर्मकांडविरुद्धार्थत्वा
 न्नगतार्थत्वमित्यर्थः। कर्मोन्मूलनेहेतुर्नियोगस्तस्यप्रमाणसिद्धत्वात्तन्मविद्ययाविरोधइत्याशङ्क्याह। कर्महेतुरिति। अस्मिन्साधनमित्येतावत्तन्नास्त्रेणोध्यते। यस्य
 तत्राभिलाषः सतत्रप्रवर्तते कामतएवातो ननियोगस्यप्रवर्तकत्वसंभावनापीत्यर्थः सतिकांमेप्रवृत्तिरेव्युक्तः कामाभावेनप्रवृत्तिरित्यतिरेकमाहमेति। अभिल
 षितविषयप्राप्तिः कामनिवृत्तेहेतुर्न विघ्नोतः कथं कर्महेतुपरिहारायविद्यारंभइत्याशङ्क्याह। आत्मकामत्वेति। कामितविषयप्राप्त्याकामस्योत्कलिकोपशममात्रंनतु
 दः पुनर्विषयाकांक्षादर्शनादाप्तकामतापि निरंकुशत्वेववस्तुनान्यत्ततोस्तीत्येवंरूपात्मकामत्वेमतिभवति काममित्यस्याभावादेवात्मनोहृदयानंदरूपमजाननेवच्यति
 रिक्तविषयं पश्यन् कामयते। ततः कामस्यात्माविद्यामूलत्वादात्मविद्येवतन्निवृत्तिहेतुरित्यर्थः। भवत्वात्कामविरोधिनीकर्महेतुपरिहारायब्रह्मविद्याप्रसूयतेइतिकथमु
 क्तं तत्राह। आत्मेति। आनंदमयं परमात्मानमादायश्रुतिरुदाहृता। एवतावत्कर्मकांडेनागतार्थत्वात्कर्मभ्योसंभाव्यमाननिश्चयसप्रयोजनवत्त्वाच्चोपनिषदोव्याख्यारं
 भसंभाव्यपुनरारंभवादिनोभिप्रायमुद्भावयति। काम्यप्रतिषिद्धयोरिति। आत्यंतिकागामिशरीरानुत्पादेस्वरूपावस्थानंनिःश्रेयसंशरीरानुत्पादश्चहेत्वभावादे
 वसेत्यतिकिंज्ञानार्थोपनिषदारंभेणेत्यर्थः। मतांतरमाह। अथवेति। यदेवस्वर्गसाधनं ज्योतिष्ये। मादितदेवमोक्षसाधनंनिरतिशयप्रीतेः स्वर्गपदार्थस्यमोक्षादन्य
 त्रासंभवात्सतिशरीरेकेशस्यावश्यंभावादित्यर्थः। आद्यंमत्प्रत्याह। नेत्यादिना। यद्यपि वर्तमानेदेहे काम्यप्रतिषिद्धचनारभेतमुमुक्षुस्तथापिसंचितस्यानेकस्यसं
 भवान्हेत्वभावोसिद्धइत्यर्थः। प्रायणेनाभिव्यक्तानिसर्वाण्येवकर्मणि संभूयेकंशरीरमारभते। तत्र सर्वेषामुपभोगेनैक्षयासंभवात्प्रायणस्यसर्वाभिव्यजनकत्वे
 क्षयितत्वात्संचितं कर्मनस्तीतिशंका निराकरणं भावेति। विष्णुफलानीति स्वर्गनिरूपकत्वान्नाप्येति। अत ब्रह्महत्यादोनामेकस्मिन्देहभोगेन

ब०
 विद्या ६

प्रमाणभावाद्दलवताप्रतिबद्धस्य दुर्बलस्यावस्थानं संभवतीत्यर्थः। संभावना मात्रमेतत्तत्र प्रमाणमस्तीत्याशंक्याह। कर्मशेषेति। प्रेत्यस्वकर्मफलमनुभूयततः शेषे
 रणजन्मप्रतिपद्यत इति स्वर्गादवरोहतां कर्मशेषसद्भावं दर्शयतीत्यर्थः। संचितकर्मसद्भावमंगीकृत्य देहांतराभौ न भविष्यतीत्याह। इत्येति। एतद्भावात्तानां सिद्धांतवि
 रुद्धमित्याह। नेति। मुमुक्षुणानुष्ठितस्य नित्यादेः संचितकर्मक्षयार्थत्वाभ्युपगमेऽपि नाभिमतसिद्धिरित्याह। यदिनामेति। यच्चोक्तं मुमुक्षुकाम्यानि वर्जयेदिति त
 दप्यसति विवेकवले दुर्घटं सति मूलाजाने कामोद्भवस्य दुर्निवारत्वादित्याह। न च कर्महेतुनामिति। ननु कामोनाज्ञानमूल आत्मविदामपि कामदर्शनादित्यत आह।
 स्वात्मनि चेति। सर्वमात्मेति पश्यतां तत्त्वतो विषयाभावादेव कामानुपपत्तिरशनादि प्रवृत्तिनिमित्तं तु कामाभास एव वास्तवमिति वेशाभावादित्यर्थः। तेषामप्य
 विरादिमार्गेण ब्रह्मप्राप्तिकामनास्तीति नाशं कनीयमित्याह। स्वयंचेति। यच्चोक्तं मकराणि निमित्तप्रत्यवायपरिहारार्थं निमित्तानीति तत्राह। नित्यानां चेति।
 आगमिदुःखं प्रत्यवाय उच्यते तस्य भावरूपस्य नाभावो निमित्तपापः पापेनेति श्रुतेर्निषिद्धाचरणनिमित्तकत्वादुःखस्येत्यर्थः। अकुर्वन्विहितं कर्म निंदितं च समाचरन्
 प्रसंजंश्चैद्विद्यार्थेषु नरः पतनमृच्छतीति शतप्रत्ययादकरणस्यापि निमित्तत्वमवगतमित्याशंक्याह। अतः पूर्वति। यदियथावन्नित्येनेमिन्निकानुष्ठानमभविष्यत्
 दासंचितदुरितक्षयो भविष्यन्नवायं विहितमकार्षीदतः प्रत्यवायी भविष्यतीति शिष्टेर्लक्ष्यते। यथा विचिकित्सन् श्रोत्रिय इति ततः शतप्रत्ययस्यान्यथाप्युपपन्नत्वात्
 तद्वत्तादकरणस्य हेतुत्वमवगतं शक्यत इत्यर्थः। ननु लक्षणहेत्वोः क्रियाया इति शतप्रत्ययस्योभयत्र विधाने सति किमिति हेतुत्वमेव न गृह्यते तत्राह। अन्येति।
 भावरूपस्य कार्यस्य भावरूपकारणमिति प्रत्यक्षादिभिरवधारितं शतप्रत्ययादभावस्य हेतुत्वाभिधाने सर्वप्रमाणविरोधः स्यादित्यर्थः। ननु त्वयाप्यक रणस्य प्रत्य

लेपकालस्य ह्युच्यते तदापि तः प्रमाणावत्त्वमपि वाच्यमिति सुकृतं तत्रा लोके यस्मादकरणम्

वायलक्षकत्वमिष्टं भोदेष्वनुपलभस्याभावप्रमितिहेतुत्वमिष्यते। तार्किकैश्च प्रतिबंधकाभावस्य तत्र प्रागर्भवस्य च तत्र कार्यव्यवस्थापकत्वमिष्यते तत्कथं भावस्यैव कार-
णत्वं तदुक्तं भावो यथा तथा भावः कारणं कार्यवन्मतिरुच्यते। अस्माभिस्तदभावस्य स्वरूपेण कारणत्वं नैव। किंतु जातस्य प्रत्यवायगमकत्वमिष्टं न च रूपेण प्रत्यवायज-
नकत्वमिष्यते। नित्याकारणज्ञाने प्रत्यवायाभावप्रमाणत्वं भावानामपि च केषांचित् जातस्य योग्यानुपलभस्याभावप्रमितिहेतुत्वं सत्तया तु प्रमितिहेतुत्वं भावप्रमायाः प्रत्यक्ष-
त्वापातः तार्किकाणामपि प्रतिबंधकाभावस्य कारणत्वं न्योन्याश्रयत्वप्रसंगान्न प्रामाणिकत्वे प्रागर्भवस्यापि जातरूपेण जन्मशीपकत्वमेव यस्मादिदं प्रादुर्भासी तस्मादिदानीं जा-
तमिति न तु जनकत्वं प्रागर्भवस्यापि नियतप्राग्भावित्वेन कारणनिमित्तप्रत्यवायपरिहारार्थं नित्यं कर्म किंतु कर्मणापि तल्लोकः सर्व एते पुण्यलोका भवन्तीति श्रुतेः पितृलो-
कप्राप्तिः फलं तस्मान्न यथोक्तचरितस्य शरीराद्युत्पाद इत्याहं तदिति। द्वितीयमतमनूय दृश्यति। यद्येकमिदं विद्यासहितेनापि कर्मणारभ्य श्रेयो भवति। ह्यनित्य एवम-
तकृतं केतदनित्यमिति व्याप्तिप्रदर्शनादित्युक्तं तत्र व्याप्तिमंगमन्वानः शंकेते। यद्विदुर्नैवमिति। यद्वावरूपं कार्यं तदनित्यमिति व्याप्तिस्तव च मोक्षस्य निरतिशयप्रीतिर्भावत्वा-
दनित्यत्वं स्यादेवेत्यर्थः प्रध्वंसाभावस्य कार्यत्वमभ्युपगम्य यत्प्रध्वंसातिरिक्तं कार्यं तदनित्यमिति व्याप्तिर्व्याख्याता परमार्थतस्तु प्रध्वंसस्य कार्यत्वमपि नास्तीत्याह। प्रध्वंसेति।
जन्याश्रयत्वं तावत्प्रध्वंसस्य न कार्यत्वं जनेनैव रूक्ते भावविकारत्वाभ्युपगमान्नापि प्रागसतः सत्तासमवायादिलक्षणं तदनभ्युपगमान्नाप्युत्तरकालयोगः कालेन संब-
धाभावादवच्छेद्यावच्छेदकभावस्य संबधातरमूलकत्वदर्शनादुत्तरकालस्य प्रध्वंसावच्छेदकत्वं स्वभावश्चेदन्यावच्छेदकत्वं स्वभावो न स्यात्तस्मादभावस्य निर्विशेषत्वात् कार्य-
त्वकल्पनामात्रपरमिति भावः। किंचाभावस्य भावनिषेधमात्रस्वभावत्वाद्वावविरोधित्वाच्च न भावरूपो धर्मः संभवतीत्याह। ननु भावश्चतुर्विधस्तत्रा नित्यः प्रागभा-
वः प्रध्वंसादयस्तु नित्यास्ततः कथं निर्विशेषत्वमित्याशंक्याह। यथाहीति। विधिप्रत्ययैकाकारत्वादेक एव भावो यथावच्छेदकभेदाद्विन्नैव प्रकाशते तथानिवेधप्रत्य-

यत्तु काकारत्वादेक एवाभावो वृद्धे दकमेदादिना इव प्रकाशते जायते नश्यति चेति क्रियायोगात्संख्या गुणयोगाद्व्यवहिकल्पेन तु तत्त्वतः सविशेष इत्यर्थः। इतश्च न तत्त्वतः स
 विशेष इत्याह नहीति विशेषणं हि विशेष्यान्वयि प्रसिद्धं प्रतियोगिना च विशेषणेन नाभावस्य सहभावोक्तिश्च घटप्रध्वंसस्य नित्यत्वे घटस्यापि नित्यत्वप्रसंगात् घटसहभावित्वेन त
 दभावत्वव्याघाताद्भावभावयोः सहानवस्थानविरोधाभ्युपगमात्ततः प्रतियोगिविशेषाभावोक्तविशेषकार्यत्वादधर्मवानिति भ्रममात्रमित्यर्थः। एवं प्रध्वंसदृष्टेतेन शक्तित्वेन नित्य
 त्वपरिहृत्य प्रकारांतरेण शक्यनिषेधेति विद्याकर्मत्वादिना विद्याकर्मणोः कर्तृत्व इति साधनसातत्यात्साध्यसातत्वेन वाच्यकर्तृत्वस्यानुपरमे निमित्तप्रसंगादुपरमे च साधनसात
 त्याभावोक्तस्य विच्छिन्नेऽप्यदित्यर्थः। यस्मान्निःश्रेयसं ब्रह्मज्ञानं विना दुःप्रापं न स्मादित्युपसंहारः। ब्रह्मविद्याया मुपनिषत् शब्दप्रसिद्धिरपि विद्याया एव निःश्रेयससाधनत्वे
 प्रमाणमित्याह उपनिषदिति निशातना छिद्यि ली करण इत्यर्थः। अस्या विद्यायां निमित्तभूतायां परं श्रेयो ब्रह्म जीवस्योपनिषत्समात्मतयोपस्थितं भवतीत्यर्थः। एवमुपनिष
 दो व्याख्या रंभं संभाव्य प्रतिपदं व्याख्या मारभते। सुखमित्यादिना शंभो भवत्विति सुखकृद्वत्त्वित्यर्थः। अध्यात्मप्राणकरणभिमानिनी नो देवतानां सुखकृत्वं किमिति प्रार्थ्यते
 आह तत्सुखं इति। अवर्णं गुरुपादोपसर्पणपूर्वकं वेदांतांतात्पर्यावधारणं धारणं श्रुतस्याप्यविस्मरणं उपयोगः शिष्यभ्यानिवेदनं। अन्यद्वल्लवायुश्चान्य इति नाशं कर्तुं यमित्याह।
 २४ परोक्षेति ब्रह्मण इति परोक्षेण स ब्रह्मत्वादित्या चक्षतेति श्रुतेः। वायुशब्देन च प्रत्यक्षतया निर्देशः प्राणस्य प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः। यद्यपि सूत्रात्मरूपेण वायुः परोक्षस्तथाप्याध्यात्मिकप्रा
 णरूपेण ब्रह्मशब्दवाच्यत्वेऽपि अपरोक्षत्वमित्याह किंचेति। बाह्यं चक्षुरादिरूपदर्शनाद्यनुमेयत्वाद्यवहितं प्राणस्त्ववधानेन साक्षिवेद्यः संनिहितश्च भोक्तुरिति चक्षुराद्यपेक्षया
 प्रत्यक्ष इत्यर्थः। बृंहणं ब्रह्मप्राणकृते न ह्यशनादिना शरीरादेर्बृंहणं प्रसिद्धमित्यर्थः। यथा दोवारिकं कश्चिद्राजदिदृक्षुराहा त्वमेव राजेति तथा हृदये ब्रह्मणो द्वारं प्राणो
 दैर्ब्रह्मदिदृक्षुर्मुमुक्षुराहा त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदित्यामीति ब्रह्मवदनं क्रियाप्राणदेवतास्तुत्यर्थस्तुत्यंतरमाह। न तमित्यादिना यतोपरम इति स्वरीष्वायं जनप्रमादोभाभ

दस्यथाविवक्षितार्थसिद्धिरेव न स्यात्तदुक्तं मंत्रोहीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तत्पर्यमाह स वाक्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतो पराधात इति । तत्रा
 मितिलक्षणशास्त्रं कटुरवाणामूहोदयशानातोलुइत्यादितस्यान्यत्रेव सिद्धत्वादिकर्मव्युत्पत्तिरेव शिक्षाशब्दस्य ग्राह्यो दक्षिणः ख्यात्रवालिटीति सूत्रेण ख्यात्रादि
 षोडशस्य तस्यैव रूपं नखाप्रकथन इत्यस्य तस्य सोपसर्गस्य प्रयोगानभिधानादित्यर्थः । संहितावर्णानां सनिकर्षस्तद्विषयमुपासनं प्रथमं कथ्यत इत्याह । अधुनेति । सनिधा
 नाच्च स्वशाखासंहितैव ग्राह्याशं नो मित्र इत्याद्याशीर्वादः कृत्स्नोपनिषद्वेषः संहितोपनिषद्वेषमाशीर्वादांतरमाह । तत्रेति । वस्तुपासनं हित्वा प्रथमतः शब्दोपासनविधाने
 हेतुरतः शब्देनोक्त इत्याह । यतोत्यर्थेति । पंचस्वितिसप्तमीतृतीयार्थे विपरितोयो अधिकरणशब्दे विषयपर्यायः पंचभिपदार्थे विशेषितं ज्ञानं वर्णयुक्तं व्यं यथाविष्ट
 दर्शनं प्रतिमायामित्यर्थः । लोकेष्वधीतिलोकानधिकृत्योपादायध्येयत्वेनेत्यर्थः । विद्याशब्दे विद्याप्रतिबद्धावायो दिविवक्षितस्तथेव प्रजाशब्देन प्रजाप्रतिबद्धः पित्रादि विवक्षि न
 तत्र अध्यात्ममित्यात्मानं भोक्तारमधिकृत्य यद्वर्तते जिह्वादितद्विवक्षितं सर्वत्र तत्तदभिमानिनी देवतैव ग्राह्या न्यस्यापास्यत्वा संभवादिति विधिशेषमर्थवादमाह । एता इति ।
 संहितोपनिषदः कर्तव्या इत्युत्पत्तिविधिरुक्तः कथं कर्तव्या इत्याकांक्षायां विनियोगविधिमाह । अथ तासामित्यादि कर्तुरेकत्वादनुष्ठेयानो बहुतादवश्यं भाविनिक्रमे वि
 शेषनियमार्था अथ शब्दाह दयस्यामेव द्यत्यथ जिह्वाया अथ वक्षस इति वत् । उपप्रदर्श्यते परमृश्यते धिकारविधिप्रदर्शनाय यथादर्शोदयः षड्भागाः समुच्चिताः फलसा
 धनमधिकारं शोनाभेदात्तथापंचोपनिषदः समुच्चिताः प्रजादिफलकामस्यानुष्ठेया इत्याह । कश्चिदित्यादिना फलकामिनानुष्ठीयमानं संहितोपासनं कामितफलाय
 भवति । फलानभिधानानुष्ठीयमानं ब्रह्मविद्यार्थं भवति मेधाहीनेन ब्रह्मरणावगतुमशक्यत्वात् । मेधाकामस्य जपोपि ब्रह्मविद्यार्थं भवति श्रीविहीनेन सत्त्वशुद्ध्यर्थयागा
 यनुष्ठानं शक्यत इति श्रीकामस्य होमोपि परंपरया ब्रह्मविद्योपयोगीति महातात्पर्यं विद्यासंनिधिसमाप्ता नो सर्वत्र द्रष्टव्या अवातरतात्पर्यमभिप्रेत्याह । एतदसामि

सं

ने

दिनासंबन्धवेति जन्मवाचके पददेश्यमाणे किमिति प्रजापतिर्लोकानभ्यतपदित्यादिभृत्यं तरानुसारेण श्रेष्ठत्वेन प्रतिमानं व्याख्यायते तत्राह नहीति पुस्तकविपरिणामादिति भूमासमि
 त्युत्तमपुरुषस्य प्रकृतस्य प्रथमपुरुषत्वेन परिणामः कर्तव्य इत्यर्थः। अत्रेति न शब्दप्रतिप्रार्थना कथं कथं वै द्रशब्देनाभिधानमित्याशंक्य ब्रह्माभेदविवक्षयेत्यभिप्रेत्याह। ब्रह्मण इति
 ब्रह्माभेदेन प्रार्थितदाने समर्थश्चेदकारः किमिति सर्वेर्नोपास्यत इत्याशंक्याह। मेधयेति लोके किक प्रजयेति शालग्रामादिषु वदेवताबुध्येत्यर्थः। नेतेष्वर्षेणादिमृग्यं ब्राह्मणोत्पन्न
 त्वात् न स निरासेव स आध्यादने इति धातुद्वयादुपपत्त्यपः शीलेयं वैश्वसुर्वसनशीलः पराध्यादनशीलो वावसुरातिशयेन वसुर्वसीयांस्तस्माद्वसीयस ईलोपश्चोदसः वसुमान्वावसु
 रादेन लक्ष्यत इत्यभिप्रेत्याह। वसुमत्तरादिति। एवोक्तस्य प्रार्थनस्य प्रयोजनमाह। किंचेति। यदुक्तं ब्रह्मचारिणो मामायांत्विति तत्र दृष्टान्तमाह। यथेति। वृत्तानुवादपूर्वकमुत्तरानुवा
 कस्य संबंधमाह। संहिताविषयमित्यादिना ब्राह्मतीनां श्रद्धागृहीतत्वा तत्परित्यागेनोपदिश्यमानं ब्रह्मन बुद्धिमारोहे इति। ततो ब्राह्मतिशरीरहिरण्यगर्भाख्यं ब्रह्मा तद्देव्यं ध्येयत्वे
 नोपदिश्यत इत्यर्थः। मह इति व्याहृतावंगिब्रह्मदृष्टिः कर्तव्या तत्र किं साम्यमित्यत आह। मह इति। यथा देवदत्तस्य पादादीन् गानि मध्यभागश्चो गी इतरेषां गानां मात्मा कथ्यते च
 पकत्वात् तथामहो व्याहृतिर्हिरण्यगर्भस्य ब्रह्मणो मध्यभागश्चात्मेति कल्पते इतराश्च व्याहृतयः पादाद्यवयवत्वेन कल्प्यन्ते प्रथमं व्याहृतिः पादो द्वितीयो हृत् तृतीयो शिर इत्यर्थः। वा ५
 व्याहृत्यवयववैभक्त्योपासीतेत्युत्पत्तिविधिरुक्तः। इदानीमंगविशेषविधिः कथ्यते। भूरिति वा अयं लोक इत्यादिना। तत्रैकेका व्याहृतिश्चतुःप्रकारावंगतयेति तात्पर्यमेह। अयं
 लोक इत्यादिना। एकैका व्याहृत्यो यदा चतुःप्रकाराश्चिंत्यन्ते तदा षोडशकलः पुरुष उपसितो भवतीत्यभिप्रेत्य संक्षेपमाह। एता इति। सर्वे द्रव्येति ब्रह्म वेदनं फलत्वेन न सं तावा ३
 कीर्त्यते अधिकारविधिवाक्ये किंतु वक्ष्यमाणानुवाकेनास्मिन्नेव ब्रह्मोपासने गुणविधानं भविष्यतीति सूचयितुमित्याह। तद्विशेषविवक्षुतादित्यादिना यदि व्याहृत्य न २
 वयमेव ब्रह्मोत्तरत्रोपास्यते देवोपासकस्य प्रथमव्याहृत्यात्मकेनोपप्रतिष्ठाभिधानं घटते तस्माद्व्याहृत्यात्मकदेवताप्राप्त्यभिधानमुपासकत्वे लिंगमाह। लिंगा १ ने १

चेति किंचैकत्र प्रधानविद्याविधिपरत्र गुणविधिरित्येवमुवाकभेदे चरितार्थे नानन्यथा सिद्धं भेदकं प्रमाणमुपलभ्यत इत्याह विधायकाभावाच्चेति विधायक इति भिन्नवि
 द्याको धक इत्यर्थः तदुपलभ्यत्वादिति ज्ञानाकारपरिणामिनिमनस्येवोपलभ्यत्वाद्वा विधिरित्यर्थः जडस्य मनसः प्रवृत्तिं दृष्ट्वा तदधिष्ठातृत्वादि रणयगर्भो नुमीयते तस्य शस्त्रे
 सकलकरणाधिष्ठातृत्वेन प्रसिद्धत्वादिति तल्लिङ्गत्वमुक्तं इत्यर्थः स्वराज्ये निरंकुशमे श्वर्ये जागृत्वा दित्यलक्षणं न भवतीत्याह अगभूतानां देवतानामिति सा
 वधिकमेश्वर्यमेवाह आग्रातीत्यादिना इतरेष्वनुवाकः प्रकारे तरेण हिरण्यगर्भो पासनविषय इत्याह यदेतदि त्यादिना एयिव्यादेः कथं पोक्तुमिति याकांक्षायां पोक्त्या त्वस्य वं
 दसः संपादनादित्याह पंचसंख्येति न केवलं पंचसंख्या योगात्पत्तिः छंदः संपदनं यज्ञत्वं संपादनमपि कृतं शक्यत इत्याह पांक्तृश्रव्यज्ञ इति पत्नी यजमानपुत्रदेवमानुषवि
 त्तैः पंचभिः संपाद्यत इति पुरुः पोक्तृ इत्यर्थः उक्तं छंदश्चिन्मिदं फलवतीति न्यायाद्वाह्य पांक्तृरूपेण ध्यात्वा पांक्तृत्रयमवगंत्यमित्यभिप्रेत्याह एकात्मतयेति वृत्तानुवादे
 र्वकमुत्तरानुवाकमवतारयति एहत्यात्मन इत्यादिना वेदविदां हि सर्वाः क्रियाः अकार उच्चार्य प्रवर्तते ततस्तस्य श्रद्धान्नागृहीतत्वात् तत्परिहारेणोपदिष्टं ब्रह्म न बुद्धिमारोहे दत्तं तस्मादा
 येवोपासनं विधीयत इत्यर्थः न चोपासनस्य शब्दमात्रस्याचेतनत्वादहमनेनोपासित इति ज्ञानाभावात् कथं फलदातृत्वं स्यादित्याशंकाह परापरेति प्रतिमाद्यर्चन इव सर्व
 त्रेश्वर एव फलदातेति भावः अकारे ब्रह्मत्वाध्यासे किं सादृश्यमित्यत आह अमितीदमिति सर्वास्पदत्वमोकारस्य ब्रह्मण सादृश्यमित्यर्थः शस्त्राणि गीतिरहिता ऋच उच्यं
 तेति गिरमित्याथामोदैवेति शब्दमध्युः प्रतिगृह्णाति हेतुः शंसनं प्रतिशंसनं उच्चारयतीत्यर्थः प्रवक्ष्यन्निति वचपरिभाषण इत्यस्य रूपं प्रेम व्याख्याने द्वितीये वद प्रा
 षण इत्यस्य द्रष्टव्यं व्यवहितानुवाकेन संबधमाह विज्ञानादेवेत्यादिना अपरविद्यासहकारितया तत्फलनेनैव फलवत्त्वसिद्ध्यर्थमुत्तरानुवाकारं भ इत्यर्थः लौकिक
 संव्यवहारो विवाहादिः पुनः पुनः स्वाध्यायप्रवचनगृहणस्य तात्पर्यमाह सर्वेरेतेरिति किमिति यत्नतो नुष्ठेयेतत्राह स्वाध्यायाधीनमिति ऋषीणां मतभेदोपन्या

सेनस्वाध्यायप्रवचनयोरेवादर्शविचरणेति। **अथ** ध्यायति **स्वाध्यायार्थ** इति जपार्थः। इवेति शिखां छिन्नतीति वदन्त्यत्र विनियोजकं श्रुत्यादिप्रमाणमपि नोपलभ्यत इत्याह।
अथ ध्यायति **स्वाध्यायार्थ** इति जपार्थः। इवेति शिखां छिन्नतीति वदन्त्यत्र विनियोजकं श्रुत्यादिप्रमाणमपि नोपलभ्यत इत्याह।
 देवताब्रह्मविद्यार्थे विनियोगः। न केवलं तस्य जपे विद्यार्थः पूर्वोक्तानि कर्मण्यपीत्याह। **अत** च स्वाध्यायः। उत्तरानुवाकस्य नात्यर्थमाह। वेदमन्त्रच्यत्यादिना विद्योत्पत्त्यर्थे नित्यमिति
 काव्यवश्यानुष्ठयानीत्येकोनियमः। प्रागेव चानुष्ठयानीति नियमांतरमाह। **अगुप** न्यासा **कर्म** णामिति। संग्रहवाक्यं विचरणेति। केवलेत्यादिना **अविद्यया** कर्मणामुत्पत्त्यर्थं
 मंतीर्त्वेति मंत्रोपि विद्योत्पत्तेः प्रागेव कर्मानुष्ठानस्य च यतीत्यर्थः। **अत** च स्वाध्यायप्रवचने चेत्यादिना पूर्ववत् कर्मानुष्ठानमुक्तमेव ततः पुनरुक्तमित्याशंकाह। **अत** दीनामिति विचा
 रमकृत्वा गुरुकुलान्निवर्तितव्यं किं त्वध्ययनविधेरर्थवबोधद्वारेण पुनरुक्तार्थपर्यवसायिता सिध्यर्थमक्षरग्रहणानंतरमर्थवबोधे प्रयतितव्यमित्याह। **अथ** ग्रहणादन्वितिवेदम
 धीत्यस्त्रायादिति स्मृतिरप्येतत् श्रुतिविरुद्धेत्याह। **अत** वागम्यत इति। **वक्तव्य** मिति वचनादेपरस्योक्तं इत्यर्थः। एवं कर्तव्यमर्थमुपदिश्यानुष्ठानकाले समुत्पन्नसंशयनिवृत्त्यर्थं शिष्ट
 चारः प्रमाणयितव्य इत्याह। **अथ** ध्यायति **अपर** युक्ता इति स्वतंत्रा इत्यर्थः। **अथ** आर्धविकेकेवलाया विद्यायानिः श्रमससाधनत्वमुक्तमपि स्फुटीक
 तुं कर्मविधिमुपलभ्य प्रसंगतपुनर्विचारयितुमुपक्रमते। **अत** त्रीत्यं त्यत इत्यादिना। **विवेकार्थ** मिति। एयकफलत्वज्ञापनार्थमित्यर्थः। भूतं भव्यायोपदिश्यते इति न्यायेनात्मजा
 नस्यापि कर्मकर्तृसंस्कारतया कर्मविधिषोषत्वात्। **अत** स्यापि फलस्यार्थवादमात्रत्वात् कर्मभ्य एव परं श्रेय इति पूर्वपक्षः सिद्धातमाह। न नित्यत्वादित्यादिना। यद्यप्यध्ययनविधि
 प्रयुक्त्या कृत्स्नवेदार्थ एकेन विचारयितव्यः। तथैष्यध्ययनविधौ प्रतिवाक्यार्थयनं प्रतिवाक्यार्थविचारं च व्यापारभेदान्न युक्त्या भुदयकामस्य कर्मोपयोगिवाक्यार्थ
 ज्ञानवत्त्वमात्रेण कर्मण्यधिकारसंभवादलसाक्षात्कारस्य तत्रानुपयोगित्वात् न समस्तवेदार्थज्ञानवतः कर्मधिकारे प्रमाणमस्तीत्याह। तच्च नेति। यद्यपि चाध्ययनविधिप्र
 युक्त्या वेदोक्तविचारोपि कृतो गुरुकुल एव तथैष्यनसमस्तवेदार्थज्ञानवतोधिकार उपासनसाध्यस्य ब्रह्मसाक्षात्कारस्य यथाभावादित्याह। **श्रुत** ज्ञानेति। श्रुतावगुरुकुले

विचारिताद्वाक्यात्कर्मानुष्ठानोपयोगियत्तज्ज्ञानं तावन्मात्रेणैव धिक्क्रियते न ब्रह्मसाक्षात्कारफलमुपासनमपेक्षतेत्यतिरेकभावादित्यर्थः । अध्ययनविधिव्यापारोपरमेष्ठे
 यतथाभूतं ब्रह्मोपासनमेव नास्ति मानाभावादिति न वक्तव्यमित्याह । **उपासनं वेति** । एतच्च कर्म मीमांसया गीकारमात्रेणोक्तं वस्तुतश्च श्रोतव्यविधिप्रयुक्त एव उपनिषद्द्विकारं भोभि
 नाधिकारः कर्मकोडविचारोऽप्युत्तरविधिप्रयुक्त एवेति प्रकटार्थे प्रतिष्ठितं । केवलं कर्ममोक्षसाधनमिति पक्षं निरस्य विद्यासमुच्चितं मोक्षसाधनमिति पक्षं तत्राशंक्यमिषधिति । **एवंतर्ही**
त्यादिना । न च पुनरावर्तत इति वचनादारभ्योपिमोक्षोनित्यइति शक्यं वक्तुं प्रसिद्धं पदार्थयोग्यत्वमुपादाय वचनस्य संसर्गापकृता न चारभ्यस्थित्येत्येयोऽप्यत्वप्रसिद्धमन्यथावचनस्य का
 रकत्वे प्रसंगादधोमणिसंविदित्यादिष्वपि योग्यता कल्पनप्रसंगादित्याह । **न ज्ञापकत्वादित्यादिना** । कर्मप्रधानं विद्याचोपसर्जनमिति समुच्चयं निरस्य समुच्चयेऽपि तिदिशति । **एतेनेति**
 अनित्यत्वादित्येव प्रसंगेनेत्यर्थः । मोक्षप्रतिबंधहेतुरविद्याधर्मादित्यनिवर्तके विद्याकर्मणि न स्वरूपोत्पादके ततः स्वरूपावस्थानस्य नित्यत्वप्रध्वंसस्य च कस्यापि नित्यत्वप्रसिद्ध
 मित्यर्थः । भिद्यते हृदयं स्थिरित्यादिश्रुतः केवलं विद्यासाधयेताविद्यानिवृत्तिर्न तत्र विद्यायाः सहकार्यपेक्षा कर्मफलत्वन्यदेव प्रसिद्धमित्याह । **न कर्मण इति** । उत्पत्तिः पुरोडाशादः संस्का
 राब्रह्मोदः विकारः सोमस्य आपिरपर्वस्य कर्मफलं प्रसिद्धमात्मस्वरूपस्य तु मोक्षस्यानादित्वा दनाधेयानि शयत्वादविकार्यत्वा न्नित्याप्तत्वाच्च कर्मफलादपरीत्यमित्यर्थः । अत्रिदि
 गतिश्रवणतद्ब्रह्मांडात्ब्रह्मस्थितब्रह्मप्राप्तिर्मोक्षस्ततो नित्याप्तत्वमसिद्धमित्यर्थः । गत्वा प्राप्तिः किं संयोगलक्षणा तादात्म्यलक्षणवानोभयधापीत्याह । **न सर्वगतत्वादिति** । गत्या
 दिश्रुते स्तात्यर्थे दर्शयति शंकापूर्वकं **गत्येव** त्यादिना समुच्चयमभ्युपगम्य कर्मकार्ये किंचिन्मोक्षेन संभवतीत्युक्तं सोपिन संभवतीत्याह । **विरोधाच्चेत्यादिना** । यदि कर्त्तादिकारकभेदस्य
 सत्यत्वं शंकाया ब्रह्मज्ञानमुपदिश्यते तदामिथ्यार्थत्वात्कर्मविधेनामप्राण्यस्यादित्याह । **विहितत्वादिति** शंका विवृणोति । यदीत्यादिना अध्ययनविधिगृहीतानां श्रुतीनां पुरुषा
 र्थोपदर्शकत्वेन प्रामाण्यं वक्तव्यं । ननु भेदस्य सत्यत्वेन ततः प्रसिद्धिः सिद्धं कारकादिभेदमर्थक्रियो समर्थमादाय प्रवृत्तानां प्रामाण्यं न विरुध्यते इत्याह । **पुरुषार्थेति** । संग्रहवाक्ये वि

न४

प२

प५

प५२

६

प्रति
कर्म

वृत्तेति विद्योपदेशपराता **विद्यया** पूर्वसत्यमिथ्याविषयत्वेन विद्याकर्मणो विरोधमादाय समुच्चयेनिरस्तः। इदानीं काम्यकर्मविषयत्वेन विरोधमाहा **अपि** चेत्यादिना समसमुच्चये
 निरस्य गुणप्रधानभावेनापि समुच्चयेनिरस्यति। विरोधो देवचेति। विद्याचेत्कर्मणि स्वफलेनापेक्षते विरुद्धत्वात् त्रिदं धर्म इव तु गमनं कथं तर्हि विद्यासंनिधाने पाठ इत्यत आह। स्वस
 लाभेति। कर्मणो विद्यासंनिधाने शुक्ला गार्हस्थ्यमेव कर्मनुष्ठेयमिति प्रत्यवतिष्ठते कर्मजडा एव तर्हीति। श्रुतिस्मृतिश्चाश्रमांतराणामपि विहितत्वाविशेषात्तदीयकर्मसु कर्मत्वावि
 शेधाच्चान्यस्य धर्मगणितमेवेतच्चाद्यमित्याह। न कर्मिणे कत्वादिति। असंकीर्णत्वादिति। हे साद्यमि अत्रादित्यर्थः। इत्थं कर्मणो विद्यासंनिधानेपिन गार्हस्थ्यमावश्यकमित्याह।
आश्रितेति। कामिनां गार्हस्थ्यस्यानुष्ठेयत्वेपिन सर्वे रनुष्ठेयत्वमित्यत्र हेत्वंतरमाह। लोकार्यत्वाच्च। चेत्यादिना। गार्हस्थ्यस्यानावश्यकत्वेन वैकल्पिकमेव नुष्ठानमुक्तं तत्रातुल्ये
 बलत्वेन विकल्पमाक्षिपति। कर्मभूतेति जन्मांतरवृत्तानुग्रहादिति। परिहारभावे विवृणोति। यदुक्तमित्यादिना। कर्मणि यत्नाधिक्यस्यान्यथासिद्धत्वादिकल्पविद्यातकत्वं
 न संभवतीत्यर्थः। इदानीं गार्हस्थ्योपसंगमं बहिरंगत्वं संन्योसाश्रमकर्मणोत्वंतरंगविद्यासंनिधानत्वमिति विशेषदर्शयितुं चोद्यमुद्रावयति। कर्मनिमित्तत्वादित्यादि
 नां शांतिद्वयस्यापेक्षानुक्तमाह। नो मित्र इति। तदपरं ब्रह्ममामपरविद्यार्थिनमर्वा। दरक्षत। इदानीं परविद्यार्थिनमप्यवतुसाधारण्येन मया पूर्वार्थितत्वादित्य
 र्थः। असाधारण्येन परविद्योपसंगमं त्वर्थमाह। सहनाविति। नो आवयोस्ते जस्विनो रधीतं ते जस्विस्त्विति च नानुवादपूर्वकमानंदवल्यास्तात्यर्थमाह। संहितादीत्यादि
 नानुमथापूर्वप्राप्तेति स्वाराज्यमित्यपरविद्याफलमुक्तं संसारगोचरमेव तथा परविद्याफलमपि सोऽश्रुते सर्वकामानिति सर्वविषयसाध्यानं दानं संसारगोचरानं वदुर्वा
 ध्यतिक्रममात्येति कः संसाराभाव इत्यत आह। अयोजनं वास्या इति। सर्वकामशब्देन निरतिशयानं दानं भव्यं किं विवक्षिता सा च स्वभावानं दानं भव्यं किं रूपा विद्या निवृत्तिरेव
 ति। न संसारगोचरं फलमित्यर्थः। आद्यवाक्यस्यावांतरतात्यर्थमाह। स्वयमेवेति। विद्ययेव केवलया मोक्षः साध्ययितुं शक्यत ब्रह्मविदिति विशेषणमिति संबधज्ञानस्य पु

६

रूपाकांक्षाविषयतयापरमप्राप्तिः प्रयोजनंविद्यायाइतिज्ञानस्यचाकुत्रोपयोगइत्याशंक्यपक्षादिपरित्यागेनवेदांतश्रवणादावेवमुमुक्षुणाप्रवर्तितव्यमित्यत्रेत्याह। **नि** र्ज्ञातयोहीति। परश
 चनोक्तमुच्यते। कथं ब्रह्मिति व्याख्यामतेतत्राह। **ब्रह्म**। आत्मातिशयोक्त्योपचारिकमर्थदर्शयितुंशंकाभुवनमुख्यार्थवाधकमाह। **ननु** सर्वगतमित्यादि। परमार्थतोब्रह्मस्वरूपस्यापि
 सतो जीवस्याविद्यायाब्रह्मनाशस्यादिति संबंधः **भूतमात्राभिर्भूतो** शेषः कृतोयेवाद्याः परिशिन्नाश्चान्नमयादयस्तदात्मत्वदर्शिन इत्यविद्योविक्षेपकत्वरूपमुक्तं **परमार्थ** ब्रह्मस्वरूपनास्तीत्यभा
 वदर्शनमात्रेणलक्षणलिंगेयस्याः सान्नेय्योक्तास्वरूपेणग्रहणविपर्ययोभवतइत्यत्रदृष्टांतमाह। **प्रकृतसंख्या** परमाण्वदशमस्यनवेववयंवर्तीमहइतिविपर्ययः स्वरूपादर्शनेचमुपेत्यर्थः।
 अदर्शननिमित्तमनाप्रिविविच्यदर्शननिमित्तमाभिर्विवृणोति। **तस्यैवमिति**। आद्यब्राह्मणवाक्यव्याख्यायोनरमेवंसंक्षेपतोऽर्थकथनेनावतारयति। **ब्रह्मविदा** प्रो। तीत्यादिना। सर्वतोव्यावृ
 त्तोयः स्वरूपविशेषस्तत्समर्पणोसमर्थस्यलक्षणस्याभिधानेनस्वरूपनिर्धारणायैवाऋगुदाहीयतइतिसंबंधः चहत्वाहलेतिव्युत्पत्तिवलेनास्तिकिमीपमहद्वैतित्यविशेषेणप्रतीयतंततो
 स्थितेनलक्षणविधानमितिप्रसिद्धिरूपपद्यते। अव्याकृतादिब्रह्मशब्दाच्चतेयासजातीयंघटादिविजातीयंतस्मात्सजातीयंविजातीयव्यावर्तकतयासत्यादिलक्षणमिति लक्षणत्वप्रसिद्धि
 रूपपद्यते। लक्षणमिधानद्वारेणस्वरूपविशेषप्रतिपादनेतात्पर्यमितिवाक्यस्यद्वयतादोषः परिहृतः पूर्वत्रब्रह्मविदित्यनेनाविशेषेणोक्तंवेदनंयस्यब्रह्मणस्तस्ययोवेदनिहितंगुह्यामि
 त्तनेनप्रत्यगात्मतयावेदनंवक्तव्यमित्यवमयावऋगुदाहितइत्याह। **विशेषेणवेति**। आपातप्रतिपन्नविशेषणविशेष्यभावमादायपदानिविभजति। **सत्यादीनि** त्रीणीति। **विशेषणार्थ**
 नीतिव्यावृत्त्यर्थानीतिकृताविशेषणविशेष्यभावप्रतीतिरित्यतआह। **विशेषणविशेष्यत्वादेवेति**। नीलमहत्सुगंधुस्यलमित्यादौसत्येवविशेषणविशेष्यभावेसमानाधिकरणतयेकविभा
 क्त्येताभिप्रसिद्धान्ये। तान्यपिचतुर्थाभूतानिनानार्थगतविशेषणविशेष्यभावनिबंधना। नीतिगम्यतइत्यर्थः। **विशेषणविशेष्यभावस्य** फलमाह। **ब्रह्म**। **विशेषणविशेष्यभावमा** सि
 पति। **नन्वेति**। नीलत्वंयमिचरदुत्पलेरक्तमपि संभवतीतिनीलेनविशेषणंघटतइत्यर्थः। **विशेषणविशेष्यभावस्य** तात्पर्येणप्रतिपाद्यत्वादव्याकृतादिशास्त्रीयब्रह्मपदार्थव्यवधेदे
 तानिर्वीच्यविशेषणविशेष्यभावसंभवात्तद्वारेणब्रह्मलक्षणविवक्षितमित्याह। **वेति**। सप्रहवाक्येविवृणोति। नायदोषइत्यादिना। **सर्वतएवेति**। सजातीयं। **जातीयं** चयथाभूत
 यदनेनतथासत्यादिकंयमिचरदुत्पलेरक्तमपि संभवतीतिनीलेनविशेषणंघटतइत्यर्थः। **विशेषणविशेष्यभावस्य** फलमाह। **ब्रह्म**। **विशेषणविशेष्यभावमा** सि

लेनसदृशतपृथिव्यादेर्विसदृशत्वात्मादेराकाशस्य व्यावर्तकमवकाशदानत्वमित्यर्थः एतदुक्तं भवत्यतिव्याप्तादिरहितो व्यावर्तको धर्मो लक्षणं व्याप्य विशेष इति मीमांसकाः ब्रह्मपद
व्युत्पत्तिबलेन यदविशेषतः प्रतिपन्नं किंचिन्महदस्ति तत्सत्त्वं ज्ञानमननमनृतजडपरिच्छेदविरोधिरूपमिति विशेषतः प्रतिपन्नव्यमिति विशेषावगतिशेषभूतलक्षणप्रमितिसुप्रमाण
देवेति तार्किकाः पुनर्लक्षणं केवलव्यतिरेकानुमानमाचक्षते तदालक्षणं देवस्वभावविशेषप्रतिपत्तिर्येयागुणवद्व्यमितिलक्षणं गुणश्रयत्वयोग्यस्वभावविशेषस्य प्रमि
तिः सामान्यप्रतिपन्नस्य द्रव्यपदमिदं यस्य भवति यद्वाच्यवहारसिद्धिः फलं गुणवद्व्यमितिव्यवहर्तव्यं गुणवत्त्वात् न पदेवं न तदेव यथा रूपं तथा सत्यत्वादिमहत्त्वमिति व्यवहर्तव्यं सत्यादिमत्ता
नयदेवं न तदेव यथा घट इति एतन्नखंडनमुक्तिमसहमानमप्यवहारो भवतीति नोती च स्रक्षभक्षिका कार्या पुनर्विशेषणविशेष्यभावपक्षमवलंब्याह सत्यदिशब्दा इति सत्यं ब्रह्मव्युक्तं जा
डव्यावृत्तिः परिच्छेदव्यावृत्तिश्च यद्यपि लभ्यते जडस्य परिच्छिन्नस्य सर्वस्या नृत्तत्वात् ज्ञानं ब्रह्मव्युक्तं चानृत्तपरिच्छेदव्यावृत्तिर्लभ्यते स्वप्रकाशस्य बाधाविषयत्वात् परिच्छेदग्राहकप्रमाणविषय
यत्वाच्च लक्षणमपि चेत्तदेकैकं कल्पिकमदुष्टं तथापि मंदमतिव्युत्पादनाय सत्यादिपदार्थव्याख्यानपूर्वकं प्रत्येकं व्याचर्य माह सत्यमिति तद्रूपेण व्यादिना भावसाधन इति भावव्युत्पत्तिकः क्रिया
सामान्यं यद्यप्यन्यत्र भावउच्यते तथाप्यत्र निर्विशेषं चिन्मात्रं भावव्युत्पत्त्या लक्ष्यते सत्यादिशब्दसंनिधाविति द्रष्टव्यं विशेषनिषेधः शेषाभ्युपगमादिविषय इति न्यायेन प्राप्तं किं ज्ञानं तत्त्वतात्पर्यमा
शंक्यनिषेधेति नान्यद्विज्ञानातीत्यादिना कर्तृत्वं कर्मत्वं च क्रियावच्छिन्नधर्मद्वयमिन्नाधिकरणं प्रसिद्धं स्वात्मानं च भेदाभावात् निरूपयति स्वजातत्वे तात्पर्यं कल्पयितुं न शक्यते इत्याह सा
निचेति सत्यादीनि व्यावृत्त्यर्थानीत्युक्तं तत्र शंके सत्यादीनामिति प्रमाणं तत्र सिद्धमुत्पत्त्यादि विशेषं दृष्टं ब्रह्म तत्त्वं प्रमाणं तत्र विशेषणमसमर्थं केवलव्यतिरेकाभावात् निरूप्यार्थस्वरजसर्पा
देः सदधिष्ठानत्वदर्शनात् प्रपञ्चस्यापि दृश्यत्वादि हेतुभिर्मिथ्यात्वेनावगतस्य सदधिष्ठानत्वं संभाव्यते तस्य प्रपञ्चाधिष्ठानतया संभावितस्य स्वरूपविशेषलक्षणार्थमिदं वाक्यं ततो नास
दर्थं त्वमित्याह विशेषणार्थत्वेति नीलं महदित्यादिविशेषणपदानि स्वार्थसमर्पणेन तद्विरुद्धावर्तकानि प्रसिद्धानि तथा सत्यशब्दोपवाधितसत्त्वव्युत्पत्तौ ज्ञानशब्दः स्वप्रकाश
विषयसंवेदनेऽनंतो यमाकाश इत्यादौ चानंतशब्दा व्यापकेन ततः स्वार्थसमर्पणेन विरोधिव्यावर्तकत्वात् नन्यावृत्तिमात्रपर्यवसानमित्यर्थः किंच विशेषणस्य व्यावर्तकत्वं सति व्यावर्त्य
नलक्षणार्थत्वापत्तिः विशेषणार्थत्वमप्युपगम्याह २४ प्रमाणं तत्र प्रतिपन्नमात्रस्य प्रमाणत्वात् सत्यादीनां च व्यावर्तकत्वात् सदर्थवाक्यस्यादित्यर्थः सिद्धत्वमप्येव विशेष्यत्वं संभवति ॥

ज्ञानस्य करणादि सौपेक्षत्वादनित्यत्वात्तरूपं तु ७

५५

सर्वेवेत्यादिना आकाशादिकारणत्वाभिधानेनानेव्यप्रपञ्चकियत इति समन्तरं गन्धस्य तात्पर्यं दर्शयितुं पूर्वोक्तेष्वर्थविशेषमनुवदति ८

३ परत्वाद्व्याकृताकाशकारणत्वेन परत्वं विशेषणसंभवात् तपश्चेवासरे

लक्षणो न भवितव्यमिति संभाव्यतः सकललौकिकी धर्माणां विष्टानं ब्रह्मत्वेन लक्ष्यंतीत्यर्थः। ततः किं कलतीत्यत आह अतः सिद्धमिति वाचकशक्त्या बोधकत्वात् न गीकाशदवाच्यत्वं सकलानिष्ट
व्यवृद्धेनैकस्यैव लक्ष्यत्वाभ्युपगमाच्च गुणगुण्यादिसंभेदरूपवाक्यार्थत्वेन लक्ष्यत्वं च ब्रह्मणः सिद्धमित्यर्थः। बुद्धो कार्ये यदनुगतं परमं बोधाव्याकृतारव्यतस्मिन्निहितमिति सप्तमीद्वयवैयर्थ्य
कारण्येन व्याख्यातव्यमशब्दस्य भूताकाशरूढिपरित्यज्य किमित्यव्याकृतविषयत्वेन व्याख्याततत्राह तद्गीति। भूताकाशस्य कार्यत्वेनापराभिप्रायेण व्याख्याय स्वाभिप्राये व्याचष्टे। **तमेव** लो
हदयावद्विज्ञे भूताकाशे या गुहातस्या बुद्धो साक्षितयानिहितमभिव्यक्तब्रह्मेति व्याख्यानं युक्तं द्रष्टुं भेदेन ब्रह्मण अपरोक्षलाभादन्यथा समष्टिरूपे व्याकृते मायातत्वेऽवस्थितं ब्रह्मेत्युक्ते ब्रह्मणः
पारोक्ष्यं प्रसज्यत पारोक्ष्यं च ज्ञानेनापरोक्षं संसारव्यासनिवर्तकं तस्मादपरोक्षं द्रष्टुं चेत्तथा भेदेन ब्रह्मणः स्वहृदयप्रत्यक्षताया विवक्षितत्वात् हृदयाकाशमेव विज्ञानशेषभूतं विवक्षितमि
त्यर्थः। यदुक्तं भूताकाशस्य परमत्वानुपपत्तिरिति तत्राह यो वेदिति। ननु निहितशब्दः स्थितिं ब्रह्म कथं विवक्षितं यो सुहृदयो पत्नेऽभिप्रायेण व्याख्यायते तत्राह न हीति। अत्र येत्युपलभ्य
तिरेकेणा विद्यावस्थायां येषु खविशेषा हिरण्यगर्भाद्युपाधियुक्तोपत्तेनाभिमुतास्तेषां सर्वेषां ब्रह्मज्ञानं दायतिरेकात् ब्रह्मो विद्वान् सर्वानेवानं दानं भुत इत्युपचारैरावहुवचनेनैत्यर्थः।
वत्तमनुवदत्युत्तरं गन्धवतारण्यं तव चेति। वस्तुत आनंत्यं व्याख्यातुं यथा वस्तुतो तवत्वं भवेत्तदाह। भिन्नं हीत्यादिना विस्तरं लोक्तमामं त्यं संक्षिप्याह। तस्मात्सिद्धमिति देशतो न वद्विन्न
स्याकाशस्य व्यापकत्वान्निरतिशयमात्मनो देशत आनंत्यमकार्यत्वाच्च कालत आनंत्ये तत्र यतो व्यावर्त्तेत तस्य पृथगसत्त्वात् कार्यस्योपादानादन्यत्र सत्त्वायोगादस्तुतोप्याने
त्यसिद्धमित्यर्थः। अत इति। निरतिशयानेत्यादेव सत्यत्वमपि सिद्धमंतवत् एव रज्जुसर्पदिव दसत्यत्वादित्यर्थः। एवं सृष्टिवाक्यतात्पर्यमुक्ता पदानि व्याकरोति। तस्मादित्यादिना
अंत्यकार्यपर्यंतं परमात्मनः सर्वत्रोपादनत्वादाकाशभावापन्नात्परमात्मन एव वायुः सभूतो त एव तद्गुणस्यान्तरा नुवृत्तिर्गुणशब्दप्रयोगोपि भेदकल्पनया तत्तत्रत्वमिप्रा
यणानुवैशेषिकपक्षवत्तत्त्वभेदाभिप्रायेतत्त्वभेदे प्रमाणभावातिदृष्ट्यं पुरुषानहणस्य तात्पर्यमाह। सर्वं व्यापयति। शक्तत्वादिति विधिनिषेधविवेकसामर्थ्यापेतत्वादित्युक्तं।
तत्रैतरेयकभ्रुतिसंमतिमाह। पुनश्चेत्वेवेति। ब्राह्मण्यादिजातिमन्मनुष्यादिदेह आविस्तरमिति शयेन प्रकटआत्मा ज्ञानातिशयदर्शनादित्यर्थः। मत्स्येन ज्ञानकर्मादिसाधनेनाह

पृ ५

पृ २

ब्रह्मण समीप्यादा मा व्याकृतं कोमशब्देन लक्ष्यं तस्यार्थः ॥ १० ॥ ३

यफलं प्राप्तिमिच्छतीत्यर्थः। येन विवेकविज्ञानेन पुरुषस्य प्राधान्यं विवक्षितं तत्पश्चात् **दिमां न स्तीत्याह।** अयेतरेयमिति। कोशपंचकोपन्यासस्य तात्पर्यमाह। **सहीत्यादिना** पक्षपक्षश
 द्मयोगात्तु परीक्षाकारकं सिद्धं दशमं तु तत्र तत्कल्पनया वासविषया संगच्छो हेनवुद्देशात् निस्थिरीकरणार्थेनोपासनविधानमिह विवक्षितमुपक्रमोपसंहारयोर्वेत्तात्मेकत्वप्रतिपादनं
 कोपस्य नाम ध्याने च स्थोपासनविधौ तात्पर्येन बोध्यं भेदप्रसंगादत एवोक्तं। परोक्षत्वादिति न्यायेन यथा प्रयाजादिषु फलश्रवणं अर्थवादः तथा नमः प्रादिप्रतिपत्तेरपि फलश्रवणमर्थवा
 द एव तत्तद्विस्थिरीकारस्य पूर्वपूर्ववद्विप्रविलापनेनात्मप्रतिपत्तिशेषत्वादिति द्रष्टव्यं। पूर्वपूर्वकोशस्योत्तरोत्तरः कोश एवात्मेति व्याख्यातमात्रात् दर्शनेन तदसदात्मशब्दस्यासुखार्थत्व
 प्रसंगात्कृतं परमशक्तं चैतच्छब्दकोपाज्ञातः सर्वकोशाद्यासाधिष्ठानभूतश्चिदात्मेवात्रात्मशब्देन विवक्षित इति तात्पर्यमाह। **तथा स्वाभाविकेन**। अर्थादित्यात्मशब्दसामर्थ्यात्
 ल्यितस्याधिष्ठानत्वानुपपत्तेश्चेत्यर्थः। **असाधारणमिति।** चारुत्तत्त्वरूपादपक्रम्यत आत्मवुद्धिर्हित्वेत्यर्थः। **साधारणमिति।** सर्वेन्द्रियसाधारणं प्राणकृतं नाशनादिना सर्वेषां पु
 ष्यादिदशनादित्यर्थः। सर्वभूतात्मेति सूत्रात्तन्नामपूर्वस्य आत्माविद्वात्तुरय एव तस्य प्राणस्यात्मेतियोजना। यजुःशब्देन वाह्यो यजुर्वेद उच्यते। तस्य कथं मातरं मनो मयं प्रतिशि
 रस्वमित्याशंकोह। **मनसो ह**। यजुःशब्दे वाह्यशब्दराशेरूढस्तथापि श्रुतेरनतिशङ्कनीयत्वात्तत्प्रामाण्याद्विशिष्टमनोवृत्तिर्यजुःसंकेतविषयभूता यजुर्वेदमधीमह एतत्कमकाव
 णं यजुर्वेदतया ध्येतव्यं। इत्येवं संकल्परूपा ग्राह्येत्यर्थः। श्रुत्यनुग्राहिको युक्तिमप्याह। **एवं चेति।** अन्यथेति। शब्दानां घटादिवद्वाह्यद्रव्यत्वे मनोविषयत्वात्संभवात्तन्मनसो वाह्येत्ये
 स्वात्तया तन्मनसो जघो न स्यादित्यर्थः। इतश्च मनोवृत्तित्वे संज्ञाणां वाच्यमित्याह। **मंत्रादेति चेति।** शब्दानां घटादिवद्वाह्यद्रव्यत्वे मनोवाह्यत्वात्तन्मनोवाह्येत्ये
 त आवृत्तिसिद्धानुपपत्त्या कियत्वं वाच्यमित्युक्तं तत्रान्यथाप्युपपत्तिं शङ्कते। **अक्षरविषयेति।** मंत्रेभ्यः स्मृतेरन्यत्वाद न्याय्याह्यवृत्तिर्गोणी प्रसज्येतातो नाप्युपपत्तिरित्युक्तं एतस्फुटय
 ति। **प्रथमामित्यादिना** सामिधेयः समिधो यदा ध्वर्युणा हूयते तदा प्रवोवाजा अभिघ्नव इत्याद्यैकोदश च संस्कृता शसतितासा चर्चो मध्ये प्रथमाम च संस्कृतस्यात्वा चर्चो हाता विर
 म्येथा २

यद्यपि ५

बुद्ध्यादित्यावृत्तिः श्रूयत इत्यर्थः मंत्राणां मनोवृत्तित्वमुक्त्वा मनोवृत्तीनां सदाचिदात्मत्वेनैव सिद्धे चिदात्मतामाह। **समादिति**। मंत्राणां मनोवृत्तित्वेनावृत्तिर्घटते इत्युक्तं परंपरया चिदात्म-
 त्वनित्यत्वमपि घटते इत्याह। **स्वचेति**। अन्यथेति। स्वप्रकाशचिदात्मत्वात् न गीकाररूपादिव द्विषयत्वादनित्यत्वमपि प्रसज्येत कालिदासादिका कथानामप्यनेन न्यायेन नित्यत्वात्
 तां बुद्ध्याभासमेतत्। अस्त्यनित्यत्वमिति न वाच्यमित्याह। **नित्यमिति**। वाचाविरूपनित्ययेति बुद्ध्या नित्यत्वस्यावेदितत्वात् वेदानित्यत्वे युक्तं न भवतीत्यर्थः। वेदानां जडत्वे स्वप्रका-
 शेनात्मनैकत्वेन संभवति जडजडयोर्विरोधात्। अतो मनोवृत्तिरप्यपकचिदात्मत्वे संचितमित्यर्थः। साक्षितयामनसि भवेत्। **मनसीनः**। अक्षरे परमेव्यो मकल्पे ब्रह्मणि कृत्वा विधि-
 निषेधरूपाः निषेधस्तु दातव्यं न व्यवस्थिता इति च मंत्रवरी एकत्वदर्शयतीत्यर्थः। **अतिदेव्यविशेषात्**। कर्तव्यविशेषानि देवेव कर्तव्यमित्युपदिशतीत्यर्थः। **वाङ्मनसो वाङ्मनस-**
गोचरत्वे। ज्ञेयपक्षे तस्मात्तन्निवृत्तिविरोधादतो वाङ्मनो विशिष्टो मनोमया द्वाचो मनसा सह निवर्तते इत्यर्थः। तस्य च मनोमयस्य ब्रह्मणोपासनफलभूतमाधिदेविकमानंदविद्वान्
 विभेति। **गर्भवासादिदुःस्वार्थः**। तथा व्यवसायलक्षणं लोकि कमपि विज्ञानं ग्राह्यमित्यर्थः। **प्रथमजन्तु**। **हिरण्यगर्भा**। देवेत्यर्थः। **आनंदमयः परमात्मैति**। चित्तिकोरेक-
 तन्निषेधेन व्याचष्टे। **कर्मोत्पत्तिरिति**। त्यादिना संकामतीत्येतदति कामतीत्यभिप्रायेण कथं व्याख्यातं। **तं**। **प्राप्त्यभिप्रायं**। कस्मान्न व्याख्यात इत्यत आह।
न त्वात्मनरेवेति। अत्र मया दीना मति क्रमणीयतया प्रकृतत्वादेकस्य कर्तृकर्मत्वात् संभवाच्च प्राप्तिः संक्रमणं न भवतीत्यर्थः। **आनंदमयस्य परमात्मत्वात्**। संभवे ह त्वेतरा एवाह। **हिर-**
आदीत्यादिना। **आनंदमयस्य परमात्मत्वविशेषायां** मंत्रेत्येवाभावात् शंकावक्तव्या तदभावाच्च नानंदमयः परमात्मतया प्रतिपाद्यत इत्याह। **मंत्रोदाहरणमुपपत्तेरिति**। न हि
 मंत्रोदाहरणमुपपद्यत इति संबन्धः। विशिष्टस्य विशेषणकार्यत्वात्। स्वहमिति उपलभ्यमानो भोक्तानंदमय इत्युक्तं कथं तस्य विज्ञानमया दानतरत्वमिति। अत आह। **सत्येति**। क-
 र्त्तव्येन भोक्तृत्वेन तत्र भावित्वप्रसिद्धमेव भुक्त्योक्तमित्यर्थः। एतत्सुटयति। **ज्ञानकर्मणा**। **हिरण्यगर्भा**। शरीरादिभ्य आनंदसाधनेभ्यः सकाशात् साध्येनानंदनविशिष्टं अंतरतमः प्रसि-

विषय

च्यतीत्यर्थः किंचिदपि यतः साधनं चोद्दिश्य कर्तुं विज्ञानकर्मणी अनुतिष्ठति तत उद्देश्यत्वात्स्यो नैतयं सिद्धमित्याह **विद्याकर्मणोरिति**। प्रियादिविशिष्टस्य स्वप्ने साक्षिणे पलभ्यत्वाच्च न मुख्य-
 त्वमिति व्याहृतं। प्रियादिवासनेति। यदुक्तं ज्ञानकर्मफलभूत आनन्दमय इति तस्य साध्यत्वमप्याधिकं स्वमतानुसारेणाह **नन्द इति परमिति**। कथं तर्हि विषयसुखस्य साक्षिकत्वं सातिशयत्वं च
 यं न कर्तुं निबन्धनमित्याह **तद्वति विशेषेति**। ब्रह्मण आनन्दस्वभावत्वं एव किं प्रमाणमित्यत आह **वक्ष्यति चेति**। अतः करणशुद्ध्युक्त्यो देवानन्दस्य सातिशयत्वमित्यत्र लिङ्गा माह
एवं चेति। यदि विशेषजन्यत्वेनानन्दोक्त्यस्तदानिः कामस्य विषयविशेषोपभोगासंभवादानन्दोक्त्यो न श्रुत्येतात्स्मस्वभावस्येवानन्दस्य व्यंजकतः करणशुद्ध्युक्त्यो देवोक्त्येव इत्येवं
 सति त्वकामहतत्वोक्त्यो दुक्त्येव संभाव्यत इत्यर्थः। उक्तप्रकारेण विषयानन्दस्य सातिशयत्वे सति तद्विशिष्टस्यानन्दमयस्या ब्रह्मत्वे सिद्धं सातिशयत्वेन प्रतिशरीरभिन्नत्वात् ब्रह्म-
 नुतदध्यासाधिष्ठानमद्वितीयमित्याह **एवं चेति**। एतस्मिन्नर्थ इति। आनन्दमयस्य प्रतिष्ठाभूत ब्रह्मप्रकाशनपर इत्यर्थः। आनन्दमयप्रकाशकोप्येव श्लोक इति केचन तात्पर्य-
 ह **तत्प्रतीतिः**। स विशेषतया प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः। सर्वेषां सार्धं रणत्वाच्च ब्रह्मणो व्यवहार्यत्वं सर्वोन्मृतिभवेन्न च दृश्यते ततोपि नास्तित्वाशंका जायत इत्यर्थः। **आकाशादिकारण-**
त्वादिति भूतविशिष्टसर्वजीवकारणत्वादित्यर्थः। कस्य सामर्थ्येन प्राप्तं प्रभूतं तस्मिन्त्यत आह **सद्वृत्तीति**। चेष्टायाः साक्षिकसत्त्वावगमसामर्थ्यादित्यर्थः। सत्त्वे च दुपपन्नं ब्रह्म-
 ण सावर्तेन सत्यत्वे सिध्यति। सतो बाधासंभवादित्यर्थः। **एवमर्थेति** सत्त्वोपपादनेन सत्यवस्तुविषयतेत्यर्थः। ब्रह्मणः सत्त्वसाधनं नामासत्त्वव्यावृत्तिरेवेत्यभिप्रेत्या सत्त्वशंका-
 मुद्रावयति। **न चासदेवेति**। विप्रतिपन्ने आकाशादि सत्पूर्वकं कार्यत्वाद्दृष्टिर्दिवीदितिलोकिकक्याप्यवष्टुभेन सत्कारणतावत्सिद्धं। तस्य च देशादिकारणत्वेन देशाद्यनवधिन्नेत्वा-
 द्ब्रह्मपदवाच्यत्वे सिद्धं। तस्य विशेषतो नुपलभेनासत्त्वशंका जायते। साकारत्वात्वेन व्यावर्त्यते। ननु कारणत्वात्सत्त्वसाध्यते आश्रयसिद्धिप्रसंगादिति भावः। इतोपि जगदुपादा-
 ननासत्त्वशंका कापीत्याह **न चासत्त इति**। न्यायत इति असदन्वितं तयाऽदर्शनादित्युक्तं इत्यर्थः। एवमसत्त्वाशंको निरस्य चेतनत्वाशंका प्रधानवादिनः प्रसंगान्निराचष्टु-
त इति। यद्यपि सांख्यमते चेतनस्य निर्विकारत्वात् कामयितृत्वमसिद्धं तथापि लोकिकक्यापि वलेन कामयितृत्वादेव तनत्त्वशंको निवर्तत इत्याह **न हीति**। तर्हि लोकिकक्यापि वलेन

नैव कामपि नृत्वे नानाप्रकाशत्वमपि प्राप्तिमित्याशङ्क्याह। काममित्यादि व्यादिना जीवानामनामानं दत्त्वं परवशत्वात् न तदस्ति ब्रह्मण इत्यर्थः। कथं भूतास्तर्हि ब्रह्मणः कामा इत्याकांक्षया
माह। सत्यज्ञानलक्षणं इति। सत्यज्ञानलक्षणं स्वरूपेण तेनोक्तं। एतदुक्तं भवति मायाप्रतिबिंबितं ब्रह्मजगतः कारणमायापरिणामैरेव कामैः कामयितुं तेषां च परिणामानामविद्या
द्यनभिभूतविद्याप्रताप्तत्वात् सत्यज्ञानात्मकत्वं ब्रह्मतादात्म्याच्चाधर्माद्यनुपसृष्टत्वेन शुद्धत्वं ततो जीवकामेव लक्षणं सिद्धमिति तर्हि ब्रह्मणः कामाः पुण्यकारिणामप्यनिष्टफलप्राप्त्यनुकूलाः
स्युः स्वान्त्यादित्याशङ्क्याह। तेषां त्विति। कामस्य शरीरादिसंबन्धस्तत्त्वप्रसिद्धेः ब्रह्मणः शरीरादिमत्त्वप्रसंगइति नाशकनीयमित्याह। साधनोत्तरानेपक्षत्वाच्चेति कामसंस्कारवत्योमा
याया ब्रह्मतादात्म्यात् परिणामानां कामानां ब्रह्मतादात्म्यान् शरीरादिनिमित्तोपस्थास्तीत्यर्थः। तत्तद्द्वारेणेवेति। नामरूपशक्त्यात्मकमायापरिणामद्वारेणेव नामरूपशक्त्यात्मिका
जडरूपामायागीकृता चेत्तर्हि सा प्रधानवत्पृथगस्ततो द्वे तद्वानि रित्याशङ्क्याह। नहीति। आत्मातिरिक्तं किं स्वतः सिध्यति परतो वा नाद्योर्ज्यहाने रतिरेकहानेश्च न द्वितीयः प्रमासमगानिरू
पणाच्चाहिभिन्ने देशकालयोः संयोगादिसंभवति विषयविषयिभावे च नियामकगोचरेण न च स्वभावएव संबन्धः। द्वयोः स्वभावयोः संबन्धत्वेनोपक्षेपे संबन्धभावप्रसंगान्न च स्वात्मानं प्रति स्व
स्येव संबन्धित्वं आत्माश्रयापातात्तथाविधार्थाभावे च व्यवहारमात्रप्रवर्तकत्वे च निश्चयाच्च व्यवहारापातादनिर्वचनीयवादएव पर्यवस्यतीति भावः। यस्मादात्मातिरिक्तं तत्तु न संभाव्येत तस्मा
दात्मतादात्म्येनैव नामरूपयोः सिद्धिरित्याह। अत इति। तर्हि ब्रह्मणः सप्रपंचता प्रसंगइति न वाच्यमित्याह। न ब्रह्मेति न ब्रह्म तदात्मकप्रजडत्वात् तत्परिहारेणपि सिद्धिसंभवादित्यर्थः। कथं त
र्हि ते ब्रह्मात्मके तत्राह। तर्हि तदिति। स्वप्नावबुद्धनभाभक्षणवदोपितस्यानुभवप्रत्याख्यानेन सिध्य संभवादनुभावेनामरूपे अनुभवात्मकजलात्मके कथ्यते न तैकाभिप्रायेणेत्यर्थः। न केव
लं ब्रह्मणो वदुरूपत्वे मायोपाधिकं सर्वव्यवहारस्य दत्त्वं चेत्त्याह। तान्यामिति। प्रवेशस्यानिर्वाच्यताद्योतने न जीवस्य ब्रह्मतायां प्रवेशवाक्यस्य तात्पर्यदर्शयितुं विचारमारभते। अत्रैतच्चित्तमित्या
दिना विमर्शसति क्वाशुत्यनुरोधान्न स्वयुरेव प्रवेशइत्युक्तं सिद्धीतिनारववाद्याह। ननु न युक्तमिति। सच्चिप्रवेशक्रिययोः पूर्वापरकालत्वसंभवे सति कत्रैक्यं क्वाशुत्यावाध्यत ननु प्रवेशस्या
त्तरकालता संभवति सच्चि समग्रकोपादानस्य कार्यत्वेनावस्थितत्वादित्यर्थः। एतदेव विवृणोति। कारणमेव हीति। अत्र विद्येयमहादेवदत्तस्य प्रवेशो दृष्टस्तथाकार्योत्पत्तेरुपपद्य

न्यस्य प्रवेशकल्पयितुं न शक्यत इत्युक्तं तदेव नु प्राविशदिति शक्यं नुतिः स्रष्टुः प्रवेशमभूत् सञ्चालनाय मीमांसका नाप्रमाणं तत्तद्विशेषेणा ९

कप्रवेशेन संभवतीत्यर्थः भविष्यते कदेशिनां मतमुद्राच्यपूर्ववादी इत्ययतिः यथा घट इत्यादिना स्रष्टुरन्यस्य वा प्रवेशेन संभवती चेत्कथं तर्हि प्रवेशो वाच्य इति सिद्धौ ते कदेश्याहा वयं तर्हीति नास्त्येवेति
नवक्तव्यं न्याहा युक्तं चेति स एवाह गतिः सत्यवमिति पूर्ववादी इत्ययतिः नान्यत्वादिति कार्यत्वात् परिणतस्वत्वेन नामरूपात्मकं कार्यमेव देशस्तद्व्यतिरेकेण न सत्यः प्रवेशोऽस्ति यत्कारण
मेव कार्याकारणपरिणतत्वं तत्तत्कार्यविशेषो जीवात्मना प्रवेक्ष्यतीति नाशङ्कनीयमित्याह कारणमेव चेति कार्यविशेषस्य प्रवेशमंगीकृत्य दुषणमुक्तं स न संभवति श्रुतिविरोधादित्याह
तदेवेति कारणपरामर्शेन तद्धवेन कार्यमुपलक्ष्य कार्योत्तरस्य तत्र प्रवेशो विधीयते प्राप्ते देशसंभवादतो न श्रुतिविरोध इति सिद्धौ ते कदेशिनां मतमुद्राच्यदुषयति कार्योत्तरमेवेत्यादिना कार
णवाचकेन तद्धवेन कार्यलक्षणीया विवक्षितलक्षणान्वेष्यते तर्हि कारणपर एव तद्धवे स्त्वित्याह न्यसिद्धौ ते कदेशी वाच्येति अस्मिन् प्रवेशे श्रुतेर्मुख्यार्थे न लभ्येतेत्याह नवहि
येति अन्यस्य वेदातिना मतमुद्राच्यदुषयति जल इत्यादिना एवं सिद्धौ तदेशीयान्तिरस्य पूर्ववाद्युपसंहरति एवं तर्हि नैवास्ति प्रवेशो ब्रह्मणोऽस्ततो न्यस्यापि न संभवतीत्युक्तमित्याह नवेति
इतरस्यो न्यस्य प्रवेशकल्पनामुक्तेति भावः तर्हि श्रुतिशरणा तेषां ब्रह्मण एव प्रवेश उच्यतामित्याशंकाह नवेति तस्मादधो मणिमविंददिति वदयं शून्यमेवेदं वाक्यमिति निगमयति इति
राक्तिगोचरस्यार्थस्यासंभवादर्थं शून्यत्वं तात्पर्यं गोचरस्य वा नाद्य आकाशदेरविप्रकृष्टदेशे पि जलेऽमूर्तस्य प्रतिविंबवदमूर्तस्यापि ब्रह्मणो निर्विकार्या विद्यासु प्रतिविंबवत्स्य स्रष्टुत्तर
कालमेतत्करणं दियु प्रतिविंबभावसंभवादित्याह नति न द्वितीय इत्याह अन्यार्थत्वादिति एतत्सुटयति किमर्थमित्यादिना अतः परमिति बुद्धिगुहा प्रवेशादनंतरानेदमर्थ
वविशिष्टार्थं विशेषात्मा चिदातोः लिङ्गविशिष्टस्य विशेष्यस्याव्यभिचारदर्शनात्तदधिगमद्वारेणानंदविबुध्यवसानः आत्मा ब्रह्मरूप अस्यामेव गुहायामधिगतव्यस्य मिश्रत्यजले सूर्यप्रवेशव
दनिर्वीच्यः प्रवेशोऽपि धीयते इत्यर्थः बुद्धिगुहायामेव ब्रह्मण उपलब्धि संभवान्तरेव प्रवेशोऽभिधित इत्याह नति नान्यत्रोपलब्ध्युत्तरे ब्रह्मबुद्धौ वाक्यमुपलभ्यत इत्याशंका पाधेयो
ताविशेषसंभवादित्याह विशेषेति सौनिकर्षादित्यंतःकरणसंसर्गो देवदेहघटादिषु चेतन्याभिव्यक्तिने स्वतो तःकरणं वा व्यवधानेन वचेतन्याभिव्यजकमन्वयव्यतिरेकाभ्यामित्यर्थः
यथा चानधस्वभावके घटादौ मुखेन प्रतिविंबते जलादौ स्वधस्वभावके प्रतिविंबते तथा सत्त्वप्रधानस्यांतःकरणस्य प्रसादस्वभावाद्दृष्टतत्रोपलब्धिरित्याह नति न सात्मकत्वा
किं वयथा जाडसाम्ये पितृमोलेक्षणवरणाभिभवसमर्थ आलोको गीक्रियते तथा जाडसाम्ये पितःकरणस्यैव प्रत्ययाकारपरिणतस्य ज्ञानलक्षणवरणाभिभवसामर्थ्यमंगीकर्तव्य

मित्याह। यथा चेति निलयनं गृहप्रसादादिमूर्तसंनिवेशविशेषो वयवस्थानविशेषादित्यमनिलयनं। अतिरुक्तत्वाद्यमूर्तधर्मश्चेद्गुणएव किञ्चन स्यादित्यत आह। यदतिरुक्तानिलयनानि नित्यस्य
 मित्या चेक्षते इत्यर्थेऽपि नित्यमाह। यस्मादिह पदानिव्याख्यायत्प्रकृतानुप्रश्ननिराकरणप्रकरणतात्पर्यसोका मयतेत्यादेर्दर्शयति। अतिनास्तीत्यादिना। तस्या बुद्धिगुहायाः प्रत्यया अहंकाराभा
 तत्त्वादयस्त एवावभासविशेषास्ते च ज्ञमानं विशिष्टधर्मस्य विषयत्वेऽपि स्वरूपस्या विषयत्वादित्यर्थः। उक्तमिति क्तप्रत्ययेऽन्वितायाः कर्मविधायिकापि धातुदस्याप्रक्रियया कर्तृरिव्याख्यातः। कार्यच
 तित्वेनेत्येकप्रयोजनसाधनत्वेन परस्परपरिहाराय तत्तत्त्वर्थः। अन्यत्रेति। गृहप्रसादादिषु स्वतंत्रगृहाभ्युत्थानभ्यस्तमिनमंतरेण सह न न स्यादशीनात्कार्येकरासंघातेऽपि विलक्षणस्वामीशरीरो
 पचयादिभिरुपचयादिरहितो वगम्यते स च चेतनत्वे भेदाभावाद्ब्रह्मैवेति तदस्त्विति सिद्धिरित्यर्थः। दासो ह तस्य देवस्य ममारध्वपरश्चर इति भेदविद्वान्कथमज्ञाततत्राह। यमेक इति यथा च द्रव्ये
 श्यन्नप्यविहायुच्यते तत्त्वादर्शित्वेनैवेत्यर्थः। कथं तर्हि भयसंभावेनेत्यत आह। उदेति। संहर्तो हि परमेश्वरो मांसहरि स्याति नरकं वा निक्षेप्यतीति पश्यतो भयं भवतीत्यर्थः। ब्रह्मे वो धेद हेतुः कुत
 इत्याह। अत्रुध्वेऽपि। उध्वेदहेतोरप्युध्वेऽप्युत्पत्तेः नवस्थाप्रसंगान्निवृत्तवक्तव्यं तच्च ब्रह्मणो नान्यस्य संभाव्यत इत्यर्थः। तच्च भयकारणं ब्रह्मानंदरूपमुक्तं यदेव आकाश आनंदो न स्यादित्यत्रानंदश्च
 लोके ज्ञेयप्रसिद्धस्ततो विचारमारभते। तस्या स्यादिति। ब्रह्मानंदस्य चैव मांसाप्रसक्तता किमर्थस्तर्हि सार्वभौमानंदाद्युपन्यासस्तत्राह। तत्र लोकि क इत्यादिना। लोकि क आनंदः क्वचित्कां प्राप्ताः साति
 शयतात्परिभावावदिति ब्रह्मानंदानुमानार्थं लोकि कोपन्यास इत्यर्थः। विषयेभ्यो व्यावृत्ता व्यावृत्तविषया अविषय ब्रह्मात्मैकत्वदर्शिनस्तद्विगतो चर इत्यर्थः। प्रकारांतरेण ब्रह्मानंदानुगममाह। लो
 किकोपीत्यादिना। मनुष्या गंधर्वानंदरयो ल्लुप्तत्वे निमित्तमाह। तस्मात्तद्ग्रीवादीति। अथ मम कामहता गृहणस्य तात्पर्यमाह। अथ ममिति। यदि प्रथमपरीय एवाकामहता गृह्येत तदा तस्य सार्व
 भौमानंदेन तुल्य आनंदः स्यात्तदा च व्याधातो भवेन्ननुष्ठानं न सिद्धं हो मा नुष्ठानं न भोगभागी वैतित्तो मनुष्या गंधर्वानंदेन तुल्यमानंदेन तुल्यदर्शयितुं प्रथमपरीयेतदगृहणमित्यर्थः। अ
 रुजिनलुपायित्वं योक्तुं कारित्वं तत्ताद्युपदाहृत इत्यर्थः। त्रयस्त्रिंशदित्यर्थे च सत्र एकादशरुद्राद्वादशादित्या इन्द्रः प्रजापतिश्चेति। यदर्थमीमांसा रूपातस्य निरतिशयानंदस्य
 सिद्धे वाक्यतात्पर्ये दर्शयितुमाह। तस्या कामहतत्वेति। तस्य ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्यानंदस्तदुपासकप्रत्यक्षो यस्य मात्रा स एव परमानंदः स्वाभाविक इति संबन्धः। हिरण्यगर्भानंदस्य

मात्रात्वेऽनुत्तरं प्रमाणयति। एतस्येवेति। न केवलं हिरण्यगर्भानंद एव मात्रायश्च प्रागुपचयः सार्वभौमाद्यानंदः स एव यः प्रविभक्तानां त्वमापन्नासतीत्यत्र निरतिशया कामहतं
 त्ववित्प्रत्यक्षैकतागतेति योजना अकामहतं प्रत्यक्षत्वाभिधानाद्देवप्राप्तिं निरस्यति। आनंदानंदिनोऽश्वेति। प्रत्यक्षत्वाभिधानमज्ञानसंशयादिष्ववधानाभिप्रायेन तु विषयविषयिभा
 भावाभिप्रायमदृश्येनात्मदुर्गमंतरं कुरुते इत्यादिना निषेधादित्यर्थः। मीमांसयानिरतिशयानंदं ब्रह्मास्तीति निर्धारितं तस्याकामहतं प्रत्यक्षत्वाभिधानादभेदः सिद्धो न हि परस्यानंदः
 परस्य प्रत्यक्षाभवति तस्मान्निरतिशयानंदं ब्रह्मेकत्वं जीवस्य ब्रह्मविदाप्नोति परमित्युपक्रांतं मीमांसया च सिद्धमुपसंहीयत इत्यर्थः। आदित्यग्रहणस्याधिदेवकोपलक्षणायां स्वावि
 वक्षितत्वं दर्शयितुं चोद्यमुद्रावयति। नन्वेति। य एष एतस्मिन्नेदले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेश्वरमुद्रय इत्यादौऽनुत्तरं नैदलस्थस्य दक्षिणस्थस्यैक्यस्य प्रसिद्धत्वादिहाप्यादित्यस्य
 नैक्यानिर्देशो दक्षिणस्थस्य ग्रहणयुक्तमित्यर्थः। अध्यात्ममधिदेवं तं च त्विगात्मोपासनविवक्षायां तथा स्यान्नेह तद्विवक्षितमित्याह। न परेति। य एव चिद्रातुर्निरतिशयानंद उल्लेखोपा
 धो प्रतिविवक्षित एव निष्कण्ठोपाधौ शिरःपाण्यादिमतिपुरुषे प्रतिविवक्षित इति परमानंदमुपेक्ष्य समत्वं विशिष्टयोः स्वभावेक्यं विवक्षितमित्यर्थः। तानुवादपूर्वकमुत्तरमथ मव
 तारयति। अस्ति नास्तीति। संदिग्धं सप्रयोजनं च विचारमर्हति अत्र च कस्मिन्पक्षे को दोषः कोवालाभ इत्याह। किंतु इति। उभयत्रानुपपत्तिं संशयकारणमाह। यद्यन्यस्यादिति।
 चोद्यमुखेन संशयवृत्तिं प्रयोजनमाह। यद्युभयथेत्यादिनो। एतदेव मम विचारकस्य स्वस्य यने कल्याणं यन्मामेकत्ववादिनं त्वमाध्वं ब्रूये अविप्रतिपन्नवस्तुवादिना दने कत्व
 वादिनाप्येकस्य वस्तुनः समत्वादानेकवस्तुवादिनश्च ब्रह्मवः प्रतिपक्षाः संति मम त्वतोपिकल्याणमनेकत्वस्य न्योन्याश्रयादिदोषदुष्टत्वात्पूर्वपक्षनिराकरणे सिद्धो तोपपक्षे
 त्यर्थः। विचारारंभमुपपाद्य सिद्धांतमुपक्रमते। स एव तु स्यादोपाधिकभेदभिन्नोप्येवं वित्त्वतः पर एव स्यादित्यर्थः। अविद्याध्यारोपिता ब्रह्मत्वव्यावृत्तिरेव ब्रह्मप्राप्तिर्विवक्षितेति फ
 लवाक्येऽप्येवमर्थता कथमवगम्यते न पुनरप्राप्तप्राप्तिरित्याह। कथमिति। परिहरति विद्यामैत्रेति। अन्यथाप्युपनिंशकते। मार्गति। गंतुः स्वतो गमात्मताभावेपि यथामार्गज्ञानोप
 देशः प्रतीयते अत उपदेशो वेद्यमात्रदृष्टोक्त इत्याह। न वेधर्म्यादिति। यद्विदुषः सकाशादभ्युदयं भवेत्तु नीतिकांतर्हं गतिरिति रितेऽश्रुदशनस्येत्याशंक्याह। अन्यस्येति
 कल्पितभेदविशिष्टरूपेणैव स्यादिति कृतत्वे मित्यात्वे सति विद्यया तत्रावस्तुत्वं दर्शनमुपपद्यत इत्येवमप्रशस्तमिति मित्येतद्यतस्तस्य ममैकात्म्यमेव परमार्थमिति विद्वद्व्या
 सार्थकस्तथा जीवस्य स्वतो ब्रह्मत्वाभावेपि विद्योपदेशोभ्यासद्वारेण प्राप्तिहेतुत्वादित्यर्थः। त्वं गामोसीति तत्र नोपदेशो चाभेदोपदेशः २

विशिष्टस्यासत्त्वमित्यर्थः। दृष्ट्या तवैषम्यं शक्यते नैवमिति। यथा चैकैकदर्शनाद्वितीयश्चंद्रो न गृह्यते नैव ब्रह्मविदान गृह्यते चतिरिक्तेश्वरः प्रतीतिनियतप्रपञ्चाभासस्य भोजनादिप्रवृत्त्यनु-
 पपत्त्या जीवन्मुक्तस्याप्यभ्युपगमाद्यप्यप्रतिनियमस्य चेश्वराधीनत्वाभ्युपगमादित्यर्थः। यद्यपि जागरेत्यतिरेकाभासदर्शनं विदुषस्तथापि न तद्व्यकरणं न हि मायावी स्वविरचितव्याघ्राभा-
 साद्विभेति अविदुषोऽपि व्यतिरेकदर्शनं न सदा तन्मिथ्याहनेति। सुषुप्तेत्यतिरेकाग्रहणमसत्त्वसाधकं न भवतीत्याह। सुषुप्तेति। यथेष्टकारइष्टासक्तमनस्तेयातद्व्यतिरिक्तं विद्यमानमपि
 न पश्यति तथा सुषुप्तेतिरित्यासमुखासक्ततया सदापि न द्वितीयं पश्यति न त्वभावादित्यर्थः। अन्यस्मिन् समतद्व्यतिरिक्तदर्शनेपि तद्व्यतिरेकमेवास्ति सुषुप्तस्य तु न किंचिदज्ञासिद्धमिति
 प्रत्ययात्सुखस्याप्यात्मा तादात्म्यादज्ञानस्य व्यतिरिक्तत्वा निर्वचनादतस्तत्त्विकद्वितीयाभावादेवाग्रहणमित्याह। सर्वग्रहणादिति। सुषुप्ते चेदनुपलंभादसत्त्वं तर्हि जाग्रतस्वप्नयो रूप-
 लेभो द्वैतस्य सत्त्वं किं न स्यादित्याह। जाग्रदिति। अनात्मा दावात्मादिबुद्धिरविद्यातद्वा एव द्वैतोपलंभात्तौपलंभमात्रे सत्त्वसाधकमन्यथाश्रुतिरूप्यादेरपि सत्त्वप्रसंगादित्याह। जाग्रदिति।
 पूर्ववाद्याह। सुषुप्तेति। सुषुप्ते द्वितीयस्याग्रहणमपि लय रूपविद्याकृतं न तु भेदाभावनिवन्धनमतो यदुक्तं सुषुप्ते सर्वोत्पन्नं ब्रह्म भूतो जीवः स्वव्यतिरिक्तमभावादेव न पश्यतीति तदसदित्य-
 र्थः। सतोपि द्वितीयस्य विद्यावशादग्रहणमिति कार्यः। किं ग्रहणं प्रागभावे जायते उता प्रकाशतारोपः किं वा ग्रहणं काराविकृतस्वरूपावस्थानं नाद्यः प्रागभावस्यानादित्वाभ्युप-
 गमात्तद्वितीयः। परेण तस्यास्वप्रकाशता स्वाभाव्याभ्युपगमेनाप्रकाशतारोपे वा सर्वस्य स्वप्रकाशब्रह्मात्मता अभ्युपगमेनैव त्वेनास्मत्समीहितसिद्धिप्रसंगात्तद्वितीय इत्याह। न स्वा-
 भाविकत्वादिति। अविच्छिन्नस्वरूपावस्थानं नाविद्याकार्यमनागतुकत्वादित्यर्थः। एतत्स्फुटयति। द्रव्यस्य हीत्यादिना सन्मात्रे द्रव्यमुच्यते स्वातंत्र्यसिद्धिभिः प्रायेण न वै शेषिकाभिः प्रायेण क्रि-
 यावद्गुणवत्समवायिकारणं द्रव्यं इति मानाभावादिति द्रष्टव्यं। अविच्छिन्नं विच्छिन्नयोर्भावोपलक्ष्यस्वरूपमनपेक्ष्यसिद्धतादित्यर्थः। ग्रहणादिविज्ञानस्वाभाविकी परापेक्षत्वात्सु-
 दृक्कलौहित्यवदित्यर्थः। यदुक्तमनपेक्षसिद्धतादिविज्ञानत्वमिति तत्स्फुटयति। यद्विती। एवं स्वमते चित्तज्ञातव्यतिरिक्तेश्वरस्य भयहेतोरभावादभयविदुषः संभवतीत्युपपाद्यते तपस-
 तदसंभवमाह। न चासत्त्वमिति। व्यतिरिक्तेश्वरस्य सत्तामात्रेण न भयहेतुत्वं किंतु प्राणिभिरुक्तं धर्माद्यपेक्षया मुक्तस्य तु तदभावादभयसंभविष्यतीत्याशंक्येन तत्त्वाख्येन वाच्यमर्थमादरयितुं
 येनामिति। सतोच्यस्य स्वरूपे स्थितेन त्वेवामाभ्युपगमादित्याह। सोऽप्याद्यातादनवस्थानाच्च तत्त्वसत्ता एव भयस्योत्पादे भयप्राप्तिर्भविष्यतीत्याशंक्याह१

तेनात्यन्तासत्त्वान्गीकारान्नैयायिकादिभेदेपिसतिहेतोर्कार्यत्वंताभावस्यदुस्वधारणत्वात्तेनापिनवाच्यमित्याह। नतस्यापीति किंच सचेदसत्त्वमापद्यतेधर्मादिकंतत्वात्मन्यपि कः प्रश्ना
 सस्तस्मात्त्वभाववैपरीत्यसतोऽसत्त्वगमनेकस्यापिभेदेनघटतेइत्यर्थः। त्वमतेनिगमयति। एकत्वपक्षइति। अविद्याकल्पितेभयंविद्ययानिवर्ततेइतिवदताविद्याविद्ययोरात्मधर्मत्वमिष्टंततो
 मीत्यादविनाशोर्विकारित्वमनित्यत्वेवाप्रसज्येतिभावः। कल्पितयोर्विद्याविद्ययोरात्मनिभयाभयहेतुत्वसंभवान्नात्मधर्मत्वेप्रमाणमस्तिप्रत्युतवेद्यत्वाद्वापादेवतात्मधर्मत्वंनास्तीत्यनुमातुंशक
 तइत्याह। नप्रत्यक्षत्वादिति। चिन्मात्रतंत्रानादिरनिर्वाच्याविद्यातःकरणरूपेणपरिणामततश्चातःकरणतामससात्विकावस्थाभेदेनभ्रंतिस्मयज्ञानाकारणपरिणामततस्मिन्प्रतिविंबितश्चि
 द्वातुःस्वोपाधिधर्मिणोवध्वातःसम्यक्दर्शितिवद्यवद्विद्येतनत्वंतोविद्याविद्यावत्वमित्याह। तेषुपुनरिति। उक्त्यायेनब्रह्मवित्तत्वंतावस्ताभिन्नइत्युक्तंतत्रपरोक्तमुद्रित्यनिरस्यति। अभेद
 तमित्यादिना नानंदमयःपरमात्मानचतत्रप्रवेशःसंक्रमणं किंत्वविषयब्रह्मात्मताज्ञानेनानंदमयस्यात्मतयाभंतिगृहीतस्यातिक्रमणंवाधोप्रविवक्षितइत्यर्थः। अन्यथावेति। नीडेपक्षिप्रवेशवद्वेत्यर्थः। म
 यम्यजमयेमुख्यसंक्रमणंनसंभवति। तथापिमनोबुद्धोर्वैदिविषयेप्रवृत्तयोस्ततोवाच्यत्वंस्वरूपवस्थानंसंक्रमणंनदृश्यं। तथादुःखिनआनंदमयस्वरूपवस्थानंसंक्रमणंभाविष्यतीत्याह। मनो
 मयस्येति। स्वरूपावस्थानस्यानागतुकत्वात्संक्रमणविरोधाच्चनतमुख्यसंक्रमणमित्याह। निति। ज्ञानमात्रत्वेवासंक्रमणस्यप्रकारिकत्वंव्याख्यायितुं। किंफलं तीव्रतआह। ज्ञानमात्रत्वेवेति।
 मुख्यसंभवोणार्थग्रहणंनैवमेवातोधिष्ठानायायात्माप्रतिपत्त्याविशिष्टस्याध्यस्तस्याधनमेवसंक्रमणंफलतीतिभावः। इतश्चनमुख्यसंक्रमणमन्वेष्टणीयमित्याह। वस्त्वतभा
 वावेति। संक्रमणस्यापचारिकत्वंव्याख्यायप्रकरणस्यमहातात्पर्यमुपसंहरध्वलेनाह। तस्मादिति। साध्वसाधुनीस्तुप्रकाशेतेवेतिसत्यकाशमात्रमात्मतत्वमेवतयोःस्वरूपंततोतिरिक्तं
 यदर्थानर्थहेतुत्वेनामविशेषरूपंतन्नवस्तुसत्त्वंशान्यत्वेनासत्त्वादप्रकाशमानत्वाच्चैवमिष्टेत्याह। स्वनविशेषरूपेणेति। आत्मेवाविद्ययासाध्वसाधुस्वरूपेणप्रतिपन्नआसीदिदानी
 नुयसाध्वसाधुनीममार्थानर्थहेतुवभवतुस्तेआत्मेवेतिज्ञानेनसाध्वसाधुकरणेनप्राणयेत्वेवलोकदृष्ट्यानिष्पद्यमानेपुण्यपापेष्टृविद्वान्निवेतीत्याह। स्मृतुतएवेति।
 चतानुवादपूर्वकमुत्तरवर्द्धीसंबधमाह। सत्यंज्ञानमित्यादिनातपइतिपदार्थविवारणंवाक्यार्थज्ञानसाधनमित्यर्थः। अधीहीत्यध्यापयस्मारयइकस्मारणइतिधातुपाठादित्यर्थः। ब्रह्म

ते

नं

का

३४

॥

१३

तथैव

पल्लवविनिलक्ष्यत्वमर्थविवेकायद्वाराणि शरीरादिबेद्यान्यनुपपत्त्याहिसाक्षिभूतश्चिदातुर्विचिन्त्यतइतिभावः। न केवलं लक्ष्यत्वमर्थज्ञानं वा कार्यज्ञानसाधनं किंतु तत्पदार्थज्ञानमपी
त्यभिप्रेत्यतदर्थस्य ब्रह्मणो लक्षणमुक्तवानित्यर्थः। **स**वशेषोक्तेरिति पदार्थोपलक्षणस्य वाभिधानादवेदवाक्यार्थस्याप्रतिपादनात्पदार्थभेदज्ञानाच्च पुरुषार्थासंभवादुदरमंतरं कुरुतइति
निंदितत्वादतो वाक्यार्थावगतिपयंतत्तात्पर्येण लक्ष्यपदार्थविचारणमावृत्यानुष्ठितवानित्यर्थः। **स**वतपस्तत्रैतिकुत्रेदपित्रोक्तलक्षणं केदलक्षणं परिपूर्णं भवत्वित्येकोऽत्रात्रेति सापेय
लोच्यत्वेन ब्रह्मेति यजानादद्यते भुज्यते उपलभ्यते सर्वरिति सर्वप्रतिपत्तसाधारणस्थूलदेहस्य कारणभूतपंचकविराट्संज्ञकमन्त्रशब्दोच्यते तस्य स्थूलभौतिककारणत्वाद्यतो वा इ
मानि ति पुनरप्यत विचार्य न तत्कारणक्रियाशक्तिविशिष्टतया प्राणशब्दलक्ष्यहिरण्यगर्भसंकल्पाद्यवसायशक्तिविशिष्टतया च मनोविज्ञानशब्दलक्ष्यब्रह्मेति यजानात्तस्यापि कार्यत्वा
त्तत्त्वणं परिपूर्णं भवतीति विचार्य तत्कारणत्वात् तत्रैव सति सर्वप्रार्थ्यमानतया न दशरुवाच्यमायाविशिष्टं ब्रह्मेति विज्ञाय विशिष्टस्य विशिष्टांतरात्मतानुपपत्तेः कारणत्वात्पलक्षितं विशु
द्धानंदं ब्रह्मेति विज्ञातवानित्यर्थः। प्रभूतत्वं विशेषणमश्रुतकथं निक्षिप्यतइत्याशं कथाहासतामात्रेणेति। अत्र सत्तामात्रे विवक्षितेशूकरादिरपिशरीरास्थित्याक्षिप्तान्नेनान्नवानिति
विद्यायाः फलविशेषो नोक्तस्यादत्तद्वलात् प्रभूतत्वं विशेषणं निक्षिप्तमित्यर्थः। एतच्च दृष्टफलं ब्रह्मविदो जीवन्मुक्तस्याप्यविद्यालेशवशात् देताभासं पश्यतो नानुपपन्नं यस्य ईश्वर
स्यानुग्रहादविदुषामप्यन्नादिसमैर्दृष्टं श्यते किमु ततदात्मत्वं साक्षादनुभवतीति अन्नमयकष्टप्राप्तनमिंघातयदृष्टयोपपन्नान्नमद्योष्टमुतावरमित्युक्तत्वात् ब्रह्मविदो
निममाभिधानं साधकस्यानुष्ठानार्थं एवं वाक्यार्थज्ञाने लक्ष्यपदार्थानुसंधानं मुख्यसाधनं तत्फलं चोपसंहृत्याधुना विचारा समर्थस्य मदाधिकारिणो नान्नादहूपेण प्राणा
द्युपासनं गौणसाधनं विधीयते। **प्राणावाजनामित्यादिना** उपासनमपि फलानभि संधिना नुष्ठितं बुद्धिभूतद्वारेण ब्रह्मज्ञानायापकरोतीत्युक्तं मुख्यधिकारिणस्तत्पवा
दोपापकारिण्यति। यत्र वागोदायुत्फले कार्यक्षेमादीत्यर्थः। **महानि** ति प्रजादिभिः। ब्रह्मवानि ति स्थूलभोगसाधनवान्विराडिवेत्यर्थः। **पुण्यं** तत्र प्रसिद्धे रिति तमेताः पंचदेवतावायुवांसवर्ग
इत्यादिभ्युत्पन्नराजस्रलणः संहृतत्वाद्युद्धारकमिति वायुब्रह्मणः परिमरः संहारसाधनं इत्यर्थः। तत्तयं परिमरणवत्तयाकाशोपासनं सिध्यतीत्यत आह। **स एव** इति। एवं मदाधिकारि

१३

गोचरमुपासनजातमध्यारोपावस्थायामुपदिश्यापवाददधिमभिप्रेत्याह। **आणोवाअन्नमित्यादिना**। भोक्तृत्वादिलक्षणः संसारः कार्यबोचरइतिवदेतेवजीवस्थानोपाधिकसंसारित्वमि
 श्रुतस्यापिकार्यत्वादिति भागवतानामतमुद्रावदूयति। नन्वात्मापीत्यादिना **आणोवाअन्नमित्यादिना**। भोक्तृत्वादिलक्षणः संसारः कार्यबोचरइतिवदेतेवजीवस्थानोपाधिकसंसारित्वमि
 पन्नास्यजीवस्यब्रह्मव्यतिरिक्तस्येवब्रह्मदधिमभिप्रेत्याह। **आणोवाअन्नमित्यादिना**। भोक्तृत्वादिलक्षणः संसारः कार्यबोचरइतिवदेतेवजीवस्थानोपाधिकसंसारित्वमि
 ब्रह्मात्मत्वमित्याशंक्यदूषयति। **आणोवाअन्नमित्यादिना**। भोक्तृत्वादिलक्षणः संसारः कार्यबोचरइतिवदेतेवजीवस्थानोपाधिकसंसारित्वमि
 हकप्रत्यक्षविरोधादबोधितत्वमसिद्धमतआह। **इष्टमिति**। सर्वप्रमाणानामनुग्राहकस्त्वर्कइत्यनेनात्मनश्चसंसारधर्मवत्त्वस्यतर्कापीरश्रुत्वात्तत्प्रत्ययस्यभ्रांतत्वाच्चशस्त्रीयज्ञानबाध
 कत्वसंभवतीत्याह। **ननु**। सुखादेस्तुपलभ्यत्वान्नोपलब्धधर्मत्वसंभवतिरूपादिवदित्यर्थः। संसारित्वग्राहकंयद्यपिप्रत्यक्षप्रमाणनसंभवतितथापिसंसारधर्मविशिष्टआत्मासर्वेत
 न्यतोपलभ्यतइतिस्वानुभवविरोधान्नशब्दमसंसारित्वज्ञानप्रमाणमितिचेत्तदपिशुक्तं कर्मकर्तृत्वविरोधादित्यर्थः। प्रत्यक्षविरोधाभावेऽप्यनुमानविरोधोभविष्यतीत्याह। **आत्मादीति**
 नासादिसाश्रयकार्यत्वाद्दूषयितुं न्यायस्याश्रयस्यासंभवादात्मेवतदाश्रयोनुमीयतेइतिनवाच्यमुक्तोपलभ्योपलब्धधर्मोत्तरविरोधादध्यासादपिकार्यदर्शनसं
 भवादित्यर्थः। जीवस्यब्रह्मात्मत्वंप्रतिपादयतःशास्त्रैर्तर्कशास्त्रविरोधादप्रामाण्यमाशंक्यदूषयति। **ननु**। पिलेत्यादिना। तर्कशास्त्रस्यश्रुतेश्चविरुद्धाव्यभिचारित्वेनप्रामाण्यसंशयोपि
 नाशकनीयइत्याह। **श्रुतुपपत्तिभ्याचेति**। किंचतर्कशास्त्रेणापीश्वराधीनजीवस्यदुःखित्वेनिरूपणीयेतन्निरूपयितुंशक्यते। स्वात्मनीश्वरस्यदुःखहेतुत्वासंभवादित्यभिप्रे
 त्याह। **एवमाद्येति**। सयइत्यादिपदव्याख्यानस्येवपसंक्रमणसामगानयोरेककर्तृत्वमन्वयप्रदर्शनेनदर्शितमिदानींवल्लीसमाप्तिपर्यंतंनयस्थतात्पर्यवृत्तसंकीर्तनेनाह।
 सत्त्वगनमित्यादिना। अविद्यालेशवशेनदेताभासमनुभवन्विद्वत्सर्वस्यात्माहमितिमन्यमानोऽणिमाद्यैश्वर्यभुजांयोगिनायत्कामत्वंकामरूपत्वंचममेवेतिपश्यन्पुणप
 न्सर्वान्विषयानेदमेदानभुतइत्युपचर्यतइत्याह। **सर्व**। तत्त्वोपपत्तिरिति। प्रथमजोहिरण्यगर्भीपहंस्रुतिगोनार्थादेवभ्यःयष्टिरूपेभ्यःपूर्वविराडूपमहमेवेत्यर्थः। **अवेति**। लोकोम

890

7196

18